գնուած գեղեցիկ յատակաձեւը գրեթէ եռանկիւն է, որուն սուր անկեան շարունդդէմ կողմը միայն դուռով հանդերձ կոչտ պատ մը շինուած է, մնացած երկու կողմերը բոլորովին բաց են. հեղեղատ մը միայն կը շրջապատէ զայն, որ անցորդին ոչինչ կամ նուազ դժուարութիւն կուտայ ներս մտնելու։ Ըստ այսմ գերեզմանատունս բնականէն զատ չունի ո՛ եւ է արհեստական յարդարանք։

Հ. ՀՍԱՀԱԿ Վ. ՍՐԱՊԵԱՆ
Միսիոնարական։

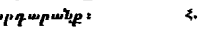

ԿՈԼՈՏ

(Շարունակութիւն է։ Տե՛ս)

Ա. ԹԻՄՈՏԻԿԵՐՆ ՊՈՏՄԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ (1719)։

Գրքուրեցեալին Աստուծոյ մէջ նուաստ ծառայքս Նոբա՝ Գրիգոր եւ Յովհաննէս սպասաւորք Սուրբ Աւետարանին՝ զվերի վերածանեցման (1705) երկնակոչարգի, ճգնազգեցի, առաքինասիրի եւ առաքելաշաւղի հօր մերոյ Յեռան Վարդանայ՝ աստուածաբանութեան բարձրագոյնի՝ եւ տիեզերալուսաւոր վարդապետի, հոգոմավարմամբ իբրու եղեալ տարաքերցիկ՝ ի բնիկ գեղեցկազարդ, արիթիապարտաս, նշանաւոր, բարձրահամբաւ, մեծի հոմալորքանի մերմէ, որ է ի չորրորդ մասին Հայոց ի գաւառին Խոզ, ի տեղին Սալոյ յոր, կերտեալ է բգեշնայցն Աղբրաշնեաց, որ ածանցեալ կոչի Բաղիշ։

Ի սոյն ատուածապահ քաղաքիս շինեալ ի Վիմածել բլրոյ գագաթի՝ ատուածաշնակ ուխտ, երկնաքաստակ առագաստ, խորհրդարան խորան եւ շնորհաբաշխ տաճար՝ յանուն հիսհարիւր Սրբոյն Յովհաննու Կարապետին։ Սահմանաւորեալ արեգակնածագ կողմամբն զարմանահրաշ աղբերակք կարկաչահոսիւք եւ ծաղկապաճոյճ փոքր պարտիզիւ։ Իսկ յարեւմուտն՝ ծիծաղածաւալ, երկարաշու, վիմաբուղխ յորդընթացիւ գեղով եւ թեկնեթեկ հեղաքայլ առուիւ՝ ոլորգախաղացեալ առհարաւով։ գեղաւորեալ ծառատնկեզ պտղաւէտիւք։ Իսկ ի հիւսիսոյ առ մուտն արեւու եւ բարձրաբերձ տարքք քրիստոնէից՝ հպաւորեալ շիրմիւք հաւատացեալ՝ նոնցեցլոց։

Զսոյն Սուրբ վանքս մեծանուն, ի հիմանէ նորակերտեալ կրկին սրբատաշ, կրամած, խաչակառ կամարուղեկիւ եւ բախատես բնակարանիւք, ոշ-ՎԷրա-կան գրով է՝ ճոխ զարմանալի վարդապետական պեղեալ մարմնիւ, եկեղեցական զգեստիւք եւ բնաւին անհեթեթ իրօք եւ պիտոյիւք զարդարեալ պսակեալ Ցեր Վարդապետ, գերընթեր Հայրս մեր վերոգրեալ։

Հ. Ե. Տաքեան՝ "անորոշ բառ մնն է,, ի՝ըսէ բազէլի համար. իսկ Պրոֆ. Հիւբշման, որուն կարծիքը հարցուց Հ. Թ. Կէտիկեան, երբեք չի հաւանիր Հայերէն ստուգաբանութեան, եւ նոյն իսկ չընդունիր Սալ — Բաղ բառերու նոյնութիւնը՝ պիթիլեի բարբառով, հիմնուելով սա իրողութեան վրայ թէ "հին Հայերէնի ղ տառը, ալեսարհաբարի մէջ միշտ ղ կը մնայ եւ արդի Հայերէնին մէջ ալ ղ — ղ է, ղ անմնելին չըլլար,, իսկ ընդունուած տանն, կ'ըսէ, "արգեռք Բաղիշը խոյս—կամ սալ—ին նշանակելու է։ Առ այժմ, կը յարէ Պրոֆ. Հիւբշման, այս բառը անմնելի կը մնայ եւ թերեւս Հայկական ծագումն ալ չունի,,

1 Վիմածել բլրոյ՝ գեղեցիկ բացատրութեամբ կը հասկցընէ այն ժայռատ տեղը որուն վրայ շինուած է Ամրոսալ։ Յովհաննէս Մկրտչի Խոթը տիտղոսներէն մէկն ալ է Ամրոցի (= Ամուլի որդի), Զաքարիայի եւ Եղիսաբէթի որդին։ Եղիսաբէթի որ "ամուլն կոչեցեալ,, էր, իր ծերութեան մէջ ստեղծաւ Յովհաննէսը (Ղուկաս Ա)։ եւ սահմանեան Նախարարիւք վերցաւ Եղիսաբէթի վրայէն։ — Ամրոցի ազատազանմով (գրաստազախուռութեամբ) եղած է Ամրոցալ կամ Ամրոսալ։

2 Ընդարձակաձագ — արեւելեան կողմը։ Դարձակաձագի փոխարէն պարտեզը, բարտիներու պարտեզ մ'է հիմա։ Աշէրդ Ամրոսալի արեւելեան կողմը վանքին կից եւ ցած գիրքով։ Աղբիւրները, որ տուներուն տակն են, հարաւակողմը պղտոյսով կը գաւառի պարտեզէն։

3 Այն գեղը՝ որ Ամրոսալու Արեւմտեան կողմէն, լեռներէն կը բխի կու գայ եւ վանքի հարաւային կողմը ծուռլով՝ թեկնեթեկով, հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ կ'երկնցնայ մինչեւ Ցիգրիս, կ'ըսուի Խոշիրվ-ԷԲ-, Խոշիրաս-գետ, Խոսրովա-գետ։ Ըստ թերեւս Ամրոսալ Զաչը. ընդհանուր անունով պիկիթ—սոսյաս, (ապը-պիթիկս)։ յորդ, ջինլ, պաղ, ջուր մ'է, որմէ առուակ մը գոտոց վանքի առ-ջեւէն սկսելով, որ վանքին (Ամրոսալի) եւ այլ ջաղացքները գործընչեն։ Շատ սիրուն է վանքին ջաղացքին գրաւած տեղը խոցերով գետի եւ ջիրքը գարձնող վտակին մէջ տեղ, Ամրոսալի հարաւային-արեւմտեան կողմը։

4 Վանքին հիւսիսային արեւմտեան կողմը կցուած է Հայոց գերեզմանատունը, իսկ տուները հիւսիս եւ հիւսիսային-արեւելեան ուղղութեամբ։

5 Ամրոսալ, զոր փոքրիկեց Վարդան Վ. դրդ. 1697ին, իր վարդանաշէն գեղեցկութենէն. Ցառաքը միայն կը պահէ,

1 Բաղիշ այժմ Պիթլիս։ Ուսկորէն ստուգաբանուած է իբր պղալ եւ։ "Որտ ի քաղաքն Բաղիշ, պղղած առեն, գաւա էշ։,, (Ճառաքաղ Հատոր Ա. 1860—1861 էջ 309)։

Ինձմէնեան կը հաւանի թէ "այս դիպուած եթէ ճշմարիտ իցէ, պարտ է լինել գեթ ի Թ. դարուն,, որովհետեւ Թովմա Արծրունի կը յիշատակէ Բաղէշ։

Բայց չատ հաւանական է որ Բաղիշ նոյն ըլլայ Սալ-նոյ յոգին հետ։ Բաղէշցիք մինչեւ հիմա Բալ կ'ըսեն ժայռի ահագին կոտրներու Բալ կամ Բաղ, ուրեմն, միւնոյն նշանակութիւնը ունին։

Սալ բառն ալ նոյն է Բալ — Բաղ ի հետ. սա տարբերութեամբ որ Սալը փոքր քարերու կը գործածուի. եւ արդէն Սալ չատ գործածական է. Սալնոպոս, Վանի վանքերէն մէկը, այսպէս կոչուած է, որովհետեւ Բալով (= խոշոր քարերով) շինուած է, յանուն Ս. Լուսաւորչի։ Թերեւս Բաղիշորդ = Բաղաց գաւառ. եւայլն Բաղէն ածանցած կամ բարգուած են։ — Ուրիշ Սալէլ, սալաքար, սալայատակ։ [Ամենեսի թերթերէնին մէջ մնացած է Սալ բառը։ Ամենատուցուց սալը. սակայն, միակտոր քարէ շինուած հնձան մ'է. ընդհանրապէս ուղղանկիւն քառակուսի ձեւով (մեծութիւն 1,5×1. ուղիղ կամ նուազ) եւ 25 կամ 30 սանդիմէտր փորուածքով]։ Հաւանաբար նախնիք Սալերու կամ քարերու այս տեղը անուանած ըլլան Սալնա-ձոր կամ Սալնոյ-ձոր։ Եւ առաջիւ Բաղէշ բաղերու եւ սալերու սարուձոր մ'է (Հմմտ. Բիւզանդիոն թիւ. 1141. իմ յոգեւորը)։ Բաղիշը լաւ եմ որ սարերէնով ալ ստուգաբանուած է պարզիկ նշանակութեամբ։ Բայց սարբերէնի նկատմամբ ձեռնհաս չեմ բան մ'բանելու։ Խոյ — Ղաղնիք։ Ինձմէնեան (Ազիբէն Սոխա. Պատմ Ազասիկ. Հատոր Ա. էջ 201) Կոյ. ի հետեւն խոյ։ Գիւրդ Սասնոյ ուր էր Ս. ուրեան Թովմայի Ազաքելոյն,,։

Հայերէնով այսպիսի ստուգաբանութիւն մը՝ սրշակ ալ հաւանական ըլլայ։ գեռ Բաղ-ին բառին կէսը. -ին, կը մնայ մեր մէջ։

---

digitised by Project A.R.A.R.@

Եւ զի թէպէտ գոն յայսմ տիրանամ քաղաքին այլ վանորայք չքնաղք եւ եկեղեցիք հոյակապք եւ գմբեթաւոր ի ծաղեցեալք ի մեծն բարեպաշտութեան միաբանից եւ կարգաւորաց, որք ի մերոյս վերոյիշեցեալ վարժապետն եւ օրք յայլոց՝, զորս ամենեսին պահեցէ Ցեր հաստատեալ, որ իրաւ ամուր չինուածք մ'է. այն կողմերուն համար, սովորականէն բարձր տանար մը, որուն վերեւեան Դամոզիկէն կը բարձրանայ սիւներու վրայ.

Բարեպաշտութիւնը, որ միաբանութեան համար չինուած էին, հիմայ խրթնացան եւ լքուած են: Ամենորդի համար ամենէն յարմար վանքն է, բայց հեռի կ'ինայ կենդրոնէն:

Այն "պէտպէտ մասնենիւղ" ճոխ մասնեղարանը, սանճարին հիւսիսային կողմը, Աւանդատան մէջ եւ Աւանդատան Արեւմտեան կողմը ամուր պահարանի մէջ ամփոփուած եւ երկար ատեն անմատչելի մնացած է բանաւոր այցելուներու: Դանիան կ'ըսէ թէ պէտք այն գրքերուն շատերը պէտք բերել տուսա եւ ընդօրինակել տալէ եւքը՝ նորէն դրկեց Ամիրայ: Այս ընդօրինակութիւնը իւսկիւտարի «դասատան» համար էր անշուշտ: "Սա (Բաղէշ) ունէր յոյս հոյակապ վանք, եւ գլխաւորն էր Ամիրայու սուրբ Յովհաննու Դարապետի վանքն. յորմէ իսպիտիկոսն Իսահակի ներկայ էր: Ասոնք էր Եղանիկի Բարեղ վարդապետն. որ ի լոյս կոչ զարհիւրոտ տիրոյնոտիկեան: Ունէր եւ Գրիգորասն գի լի ամենայն գրիւ՝ ասորատաքանանոյսի եւ Գիլիսոփայականսի. յորմէ ոչնչան ի նէր մի լուսոտիցի Յովհաննու Գալոտ վանքն ի խալտիրալ յոյսոյ տեղոյ,» (Գանձարան հատոր Գ. էջ 272):

Սրուանձեանց կը գրէր 1874ին, "Ընդ գրանց մի Ամիրայու վանս ի Բաղէշ, ուր հարուստ թուսվ Յեռագիրք գտանին, որպէս պատմէ Համամեան. բայց արգիլիս փակեալ մնան ի գեմ խլրտիս ընդ քարուկրաս, զորոյ դռան փականաց բանալին ունի ասեն, որ երեսփոխանն ընտրի եկեղեցւոյն. ոմանք է բանասիրաց, եւ յառաջորդաց անդամ կամեցեալ են տեսանել, այլ չէ լեալ հնար. սակայն լուայ ի յիսոնն ասուրս, զի ցանկ հոգուն գրեցին եւ պահին Ամիրայորդարանի,» (Հնոց եւ Նորոց էջ 26—27): Եւ բարու ունեցայ ոչ միայն մանելու այդ քարուկիր նկուղին մէջ, այլ նաեւ բոլոր գրքերը դուրս հանել տալով ցանկերի գտնուած Յեռագիրները, որոնց թիւը 100ի եւսն չհասաւ: Ի՞նչ եղան էին արգելեալ Եկեղեցական զգեստներու մեծերքին չհնացաքերուս եղայ:

1 Բաղէշ "այլ վանորայք չքնաղք, ըստ ասածներն են. 1. Խնդրլուարդ Ս. Աստուածածին. որ Ամիրայնէն ասելի ընդարձակ է իւր վանք, իր փոքրիկ տանարով. Բաղէշի Արեւելեան կողմը, հազիւ կէս ժամ քաղաքէն: Խնդրլուարդը վերաշինեց Ներսէս Ա.ին Գ.դ., Բաղէշի Ամաշորդը, որուն գրեր գմանը Յանարին դասին մէջ է հարաւային պատին կից, իւր պատկերն ալ նկարուած պատին վրայ. բան հնագոյն սովորութեան: [Էշմիածնի հայրապետներն ալ նկարեալ կամ սեւեալ կու տային ինքեանց իրենց նկարներնը Յանարին մէջ. եւ Սարգսին ծերունի Դամոզիկեան միայն իր հիւսը սեւեալ տալու համար կամ ազիկոս եղաւ 791—792]: Խնդրլուարդը 10—12 տարիէ ի վեր բոլորովին նորոգուած է գեղեցիկ շէնքերով, որքանոցը հոն հաստատուած է: — 2. Ս-իրնաս Յոյ Ամիրա վանք (Ս. Աստուածածնի անունով), քաղաքին Արեւելեան կողմը, ձորի մէջ. գրեթէ կից քաղաքին, լքուած վանք մը հիմայ: — 3. Գամոյ Գամ (գարձեալ Ս. Աստուածածնի անունով), կը գտնուի դեռ. Յարդարանի Ս. Աստուածածնէն, տասարակներու շատութեան համար. Բաղէշի Արեւմտեան կողմը, որուն առջեւ, բացեն կը խարսիրի խարերով գեղը: Գրեթէ այս ալ մնարկ է քաղաքին արեւմտեան կողմէն. Գամոյ կամ Գամի գիւղին կից, ասկից է Գամոյ Ամիր կոչուած: Այս ալ ձորագեան է. Այսպես Բաղէշ գրեթէ յոյս կողմէն յոյս Վանք ունի իւր շուրջը: — Իսկ քաղաքին "հոյակապ, եկեղեցիներն ասկայն սա՛ նախապատուիր. եւ անդրանիկ գոլով՝ կարգաւորելով եւ կառավարելով գնոսա՝ գլուխ եւ նախամեծար քարոզեր: Քանզի սա՛ էրէս-ելի, գերազանց դասատան եւ գամբարան մեծագանձ բարուս նապատաց՝,

Որ եւ մեծաւ շնորհաւորութեամբ որոյ սասճարիս այսորիկ՝ Սուրբ Վարդապետն Բասիլ լուսաւորիչն Աղթամարեցի՝ եպիսկոպոսն Գանձակայ եւ Հաւաքեցաց զաշակերտս յոլովս՝ ուսուցանելով զնոսն ի նոր գիտութիւն եւ նոր գիտելիս ի մեծ ամենայն ազգիս մերոյ առատութեաց, որպէս եւ վիպարանեալ քաջալանն պատմիչն մեր Ասողիկ վարդապետն՝:

Իսկ ի թեւաբերութեանս մերում. ՈՃԾԹ, ամին՝ եղեալ Ցէր եւ Ուսուցիչ Հայոց մեր քաղցրաբարոյ եւ հանգիստաբան զիւրոյ պանդխտութեան ժամանակին, եւ չունաց նորին մարդն ներքին առայն, որում ի մանկութենէ փափագեր. եւ ամփոփեցաւ մեզուր մարմին առն արքաւորի՝ յԻրմանաւուր Լուսաւորչին ի Վիրապն խոր, փառաւորաւանդեալ եւ յոգեպարարաս ազգիս ի գամբարանի, ներ յատակի սոյն Սուրբ Յաճարի, աւանդեր վերոյասացեալ Վարդապետիս Բասիլի, ընդ այլ հանմեկոգագլուխ բարուենացդն՝: Ուստի եւ հանգեաւ ի յոգենավիշտ աշխատութեանց, զորս կրեր բազմակերտ եկեղեցեացն, եթէ յայլասեանս եւ թէ ի մերոյնոց ամբարտաւանէ ի փոռոզիչքն ինքնահանիչ՝: Որք նախանձէին ընդ բարեհաշակ, աշ-

1. Կարդալ Ս. Նշան կամ Ս. Կիրակոս Եկեղեցի. անուր. սերուն չէնք մը գմբեթաւոր, Աւանդատանս: 2. Ս. Գէորգ. 3. Ս. Սարգիս. 4. Հինգ խորան Պետրոս եւ Պօղոս Առաքեալներուն անուանով:

1 Ամիրայ, պահեց իր առանձնորդութիւնը, այս բոլոր վանքերուն եւ եկեղեցիներուն վրայ: Գալամ եւ Շգիմարկեր, 1720 Յունիս 25 թուականիր, Պոլսէն Գոնդակ մը ղրկեցին (որուն պատճէնը հրատարակեցի Բիւզանդիոնի մէջ), յանդիմանելու համար ընտրվորները եւ յորդորելու Նորին փութեան: Բայց "Երուելի, գերազանց դասատանը Վարդանին վանմանալովը վերջացաւ.

2 Առաքել Վարդապետ Դասրիմեցի, ծիրդ դարու պատմագիր, իւր պատմութեան Ի. գլուխը նուիրած է Աղբակեցի Բարեղ Վարդապետի դպրոցին: Բարեղի գասն պատաքին գիտութիւնն այն է, ինչ որ հիմայ փիլիսոփայութեամբ կը հասկնանք, բայց ոչ փիլիսոփայութիւն արգի հիւսուրուներով: Քերականութիւնը, որ հիմայ փիլիսոփայութեան մէջ չի կազմեր, այն ատեն ամենէն գլխաւորմն էր՝ Յրատարաութեան հետ: Բարեղի "Համալարան.ը հանգամանք իր նոր.եւ թերի կազմերուն մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ժամանակակից յառաջիմութեան համար: Ե. Էշմիածնի նոր գիտութիւններու պատուասոր Ամիրայներնէն առաւ. Բարեղ թեղուած է Ամիրայի Յանարի հիւղ տանարին մէջ:

3 Վարդան Բաղիշեցին վախճանեցաւ 1705 (ՈՃԾԹ) Մարտ 24-Շբ. եւ թաղուեցաւ Բարեղին քով, Յանարի տանարին մէջ: Յարգանգիրները, զոր ընդօրինակած էի, գժբախտաբար քովս չեն՝ երբ այս տողերը կը գրեմ: — Միւս Վարդանանցներու. ("համակարգելու բարուենալ») մասին, տեղեկութիւն չունինք:

4 Գոլոս յայտնի յանուանեալ չի տար իրենց դպրոցին եւ իրենց Ուսուցչին նախանձողները. Բայց ընչաւոր կ'ենթադրեն եկեղեցականներուն, որոնց սիրան ալ, աչքն ալ չէին գիմանար Ամիրայի փայլուն յաջողութիւններուն:

digitised by A.R.A.R.@

խարհալուր անուն նորին եւ ընդ քաջանշոյլ, լուսակերն վարս նորա։ Եւ մ՝անաւանդ ընդ ոգեբարձրս, ազգասիրասէրն բեմիքասոցանիւն, որոյ ես ի սովրանիւն բնակեալս ես յայրեն բարձրոյ։

Եւ յետ որոյ՝ վերհան հովուին մերոյ առ Տէր դնալոյ, ցուեալ ցուեցան գառինք ողջամիտք եւ եղեն յիբրու տատանման։ վասն զի գտան ոչ ընդ Մովսիսի՝ Յեսու. որոյ վասն եւ օրդիքս հայրենասիրեալք՝ եղեալ ի վարատման։ լցեալ ուժգին արտասուօք որբացելոցս գէմբ՝ գէմ եգեալ յերկիրն Տարսոնոյ։ չեալ անտի իսկ յԱպահունիս եւ անտի ի Վաղարշակերտ. գնալով ի Վէրշոյրն կոչեցեալ ուխտ՝ Սրբոյն Թադէոսի եւ Սրբոսի։ Եւ անտի անցանելով զԳաբեղինքք եւ զԱրքք՝ մինչ ի վանքն Հառոմոսի[1]։ Եւ առեալ անդ զտակաւ ինչ շուշէ. տեսութեամբ տաճարին Սրբոյ. Մեծին Յովհաննու[2]. տեսեալ ոչ սակաւ զմարգարէութիւնս ազնիւս եւ յայլոցն եկեղեցեաց ի գնացս մեր ամենայն։ յաւել եւ զհրաւէրն լիովին՝ եթէ կացէք ասա, որոց զվարձս ամենից տացէ Տէր առաւ։

Եւ ելեալ անտի՝ յանձնելով զմեզ Տեառն Աստուծոյ եւ Կարապետի Նորին Սրբոյ՝ գարձաք առ ընդ կրուելն։ զի ոչ դադարէին սիրոք մեր փղձկալեցք. եւ եկեալ հասաք ի Յորդանէ ասատուծանանն գիւղիկ[3]։ Արդ՝ եղիցին օրհնեալք քահանայք եւ ժողովուրդք՝ սիրելի տեղւոյն եւ ազնիւ երկրին այնորիկ. ընդ որս եւ լուսաւորեսցէ Տէր զհոգի Կ-ր-պ-ի եպիսկոպոսին, վերադիտողի Սրբոյն Գլէյոյ լուսաշէն վանից[4]. քանզի կարի սիրով ընկալան զմեզ՝ ժողովելով զմերս օտարութիւն. եւ իսկ յետ որոյ աւուրց ինչ անցելոյ առեալ զմեզ բարեպաշտից ժողովրդոց Յարօնոյ համայնից, տանելով զմերս նուաստութիւն յերկնատիպ, արօրեալսարդ, լուսաւորչակերտ ուխտն Սրբազան, ընդ հովանեաւ բարեբաշխ շիրմին՝ մեծի Մկրտչին Յիսուսի Քրիստոսի։

Եւ իբրեւ մտաք ի յոգն ընդ լուսանաչ առաւօտուն եւ ի ծագել արեգական, եւ մեք սկսաք զՍրբիկեանն արդարոյնքն։ Երեւեցաւ եւ նոյն ժամայն աքանչելագեղ եւ լուսաճաճանչ, ահեղաշրջաշ Յոհաննէն Սրբոյ դէմ, որ հայլ հանդիպեալ Մոմիկոնեանն գալով ի Յարօնոյն թաքնի։

Եւ մինչ զայս այսպէս տեսաք՝ ի հոգի բերկրեցաք եւ արտասուախառն երկիւղիւ լցաք եւ բարձեալ զկական միաբանութեամբ հանդերձ ի վերայ երեսաց մերոց անկաք. ընդ նմին եւ զՏէր աղաչեցաք հաստատել ի թիկունս տկարութեան մերում։

Եւ զկնի իբրեւ հասաք ի տեղին Ինանիանի՝ լցաք անպատմելի խնդութեամբ. որ եւ զՏէր օրհնեցաք յաղթողական օրհնութեամբ, որ եղեւ մեր յոյս։ Իսկ զկրելոց մերոց զեղանակ եւ զչափ՝ գիտէ

տակարանիս գրութեան ատենը եւ իրեն նաեւ Գրիգոր (Շղթայակիր) եւ եղբայր Աբրահամ Վրդ. յաջորդած էին։ Կարապետին մահը կ'ենթադրուի 1709–1713։

1 Մշոյ գաւառին այս տեղագրութիւնն ալ կը ցուցնէ որ Յորդանէսը, հաւանաբար Զէյթրի գիւղը ըլլայ. որ Ս. Կարապետի հարաւային կողմն է, մեկ ժամ հեռաւորութեամբ հոն, ուր իննակեան սարեր բոլորովին կը գաղտնուին։ Զէյթրեթէն գեպ ի Ս. Կարապետ՝ ճամբան կամաց կամաց կը լեռնանայ եւ կ'իջնէ ձորերու մէջ՝ նոքին բարձրանալով. որ գարձեալ հովայնի ճամբայ մ'է պուրակներու եւ թաւուտքի մէջ։ Կոլոտ եւ Շղթայակիր աղօթարանին ճամբայ ելան են գեղացիներու ընկերակցութեամբ եւ արեւուս առաջին ճառագայթներուն հետ սկսած են Յովհաննես Միտրանի շարանը երգել — "Արեգական արդարութեան ծագման արուսեակ առաւօտեալ"։ Եւայլն։ Կ'երեւի վանդնկան սովորութեան մը համեմատ այդ շարականը կ'երգեն Ս. Կարապետին ուխտաւորները. այնպէս որ երբ գիս ալ գիմաւորեց Ս. Կարապետի միաբանութիւնը, եւ երբ հանգեցաւ ներս կը մտնէին Վանքն՝ գալիք "Արեգական արգարութեան" սկսան երգել. որ խորապես կ'ազդէ տեսնողն վրայ։ — Անշուշտ շատ յուզուած եւ ազդուած էին երկու վարդապետները թէ լարականէ, թէ այդ հիանալի առաւօտեն, որ իր արշալոյսի թեւերուն տակ բոլոր բոսոր կը վառէր իննակեան Վանքը "աքանչելագեղ, լուսաճաճանչ, ահեղաշրջաշ, տեսարանով մը, այնպէս որ հրաշալի իրողութեան մը մասնակցութիւնը տալ սարբերութեամբ կը հանդիպին հանուգոյն, նոյն իսկ արդունքի մէջ։ Ուրիշ կերպով կարելի չէ մեկնել Կոլոտի նկարագրած երեւոյթը։

1 Իննաթիան կը նշանակէ ինը տիրք, ազիթ-ինիր։ Ս. Կարապետի վանքին հիւսիսային կողմը 15–20 վայրկեան հեռի։ Քարքէի սարերուն. շատ մը կենդանի աղբիւրներ, որոնց դէպ ուս-օրները ինը հատ եղած են սկսեալ։ Այն աղբիւրները միացուած են խելացի կարգադրութեամբ մը եւ միացած ըլլալով կը կազմեն հիանալի առուս մը, վճիռ ամամանդի պէս, սառնորակ, որ օձապտոյտ ընթացքով մը հարաւային սարերու քդանցքը կը քերէ եւ իր ընթացքին կէսին ինքը Բարեխամ ազբիւրն ալ օժանդակուելով, կը մտնէ Ս. Կարապետ եւ Վանքի գաւթին մէջ եւ հոն ջաղացքը գարձնելով գուրս կը թափի արեւելեան պարսի սակեն։ գեպի Փակահ (= Ագարակասուն, Զիթիթլի)։

digitised by A.R.A.R.@

ցեր անիծերի եւ ծառայն իւր ազնիւ Կարապետն Սուրբ, որոյ բարեխօսութեամն փրկեաց զմեզ յամենայնէ եւ փրկեսցէ։

Ա՛յլ արդ՝ թէպէտ տեղւոյն վայելչութիւնք գեղեցիկք գոլով յոյժ՝ եթէ սրբոց շնորհաբաշխ եւ լուսակազմ շնչիւքն, քրօրհնեմ՝, ահընկեց հրեշտակախումբ տեսակօք ասահաստաց[1]. որք զտեսօղսն իսկոյն ածեն յափշտութիւն. զի ունի եւ դիւդիշէլ մայր[2]. գեր քան զլիբանան. պսակեալ անուշահամ, լեռնաբուղխ աղբերակօք եւ երկնագեղ գոյնդեղոյն բաղմաբակ ծաղկօք ։քնաղապէս պարապարօրեալ, որպէս զծագ լուսապաճայծ՝ կերտեալ ձեռամբ արփիաւորչին մերոյ ի վերայ ամենասուրբ նշխարաց Սրբոյն Յովհաննու եւ յանուն նորա որ զկնի Յեսուն Մարդ՝ եւ պարծանք եւ փառք Սրբոյ սրբոց ամենից եւ փեսայ յարեւելից բազմեալ ի լեռանս Քարքէոյ, Հայն բարբառոյ եւ Մկրտիչ Քրիստոսի, քաղցրահնչող գարնան տատրակ հրաշիւք յամլոյ ծնեալ՝ որդին Զաքարիայի քահանային եւ օրհնեալ պառաւոյն Եղիսաբեթի, Յովհաննէս Մեծն եւ փառաւորն[3].

---

1 Բնութեան ամենէն գմայլելի, ամենէն սիրուն մէկ կէսն է Ս. Կարապետը. կարծես յայնթի մէն է վայելչագնիստ ասպի մը վրայ՝ Բնութիւնն չինուած ակտակապիսի մը մէջ։ Ս. Կարապետ միայն մէկ եկեղեցի կամ տաճար մը չէ. քանի մը տաճարներ քով քովի կը կազմեն Սրբավայրերու խումբ մը։ Բուն Եկեղեցին հիւսիսէ հարաւ կ'երկնցնայ Ս. Խաչ խորանով. այս եկեղեցւոյն սալայատակը բոլոր գամբարան է. խորանին հարաւային կողմն է Ս. Կարապետի մատուռը, սիրուն մատուռ մը փոքրիկ դուռով։ Ս. Կարապետի մատռան կցուած է Ս. Գիւորգէ, որ իրր աւանդատուն կը գործածուի հիմայ։ Ս. Խաչ խորանին հարաւային կողմը, Ս. Կարապետի մատռան համաչափ, Ս. Ստեփանոսի մատուռը աւելի ընդարձակ։ Երկու մատուռներու բակերներն ալ գեղարուեստական արուեստներ են, Վանեցի Վարպետի մը եւ իր աշակերտին ձեռքէն ելած։ Ս. Ստեփանոսի քով, Ս. Գիւորգին համաչափ, եկեղեցի մըն ալ կայ Ս. Աստուածածնին անունով, որ հարեւանցի չինուած է վերջին երկրաշարժէն ի վեր։ Այսպէս հինգ սրբավայրերէն երեքը միայն (Ս. Ստեփանոս, Ս. Կարապետ եւ կենդրոնական տաճարը) կանոնիկ ունին, որ հարատարապտակաւն ընծայի Զանգակատան հետ, ազնուակ քարերով կառուցուած եկեղեցւոյ Աւագ դռան վրայ, կը կազմեն տեսքը "ահընկեց հրեշտակախումբ" տաճարներուն՝ Կոլոսի բացատրութեամբ։

2 Բոլոր հին աշխարհագիրներ ու պատմագիրներ անատաստանան անուտաստանի կը նկարագրին Մարշը. բայց հիմայ այդպէս չէ. միայն Ս. Կարապետի լոքոկայքը թարուտաց մէն է. այնքան գեղ գործածած են անատաստները որ հիներուրց կաղնի կամ մայրի տչքի չի դարներ։ Ս. Կարապետի թարուտաց ընդհանրապէս կաղնի (Ֆէյի) է, եւ բաւը կու գայ կաղամախի։ Մայր կամ Մայրի չտեսայ։ Ըստ կարծեր որ Կոլոսի տատեն եղած ըլլայ Մայրի, որ կարելի ըլլար Լիբանանու հետ բաղդատուիլ։ Բայց ըստ ամենայնի, գեղեցիկ, ուր նապարաբ է այս վիճակին մէջ ալ այն կանաչութիւնը, որ գարնան հետ կը կենդանացնէ Ս. Կարապետին տարերը։

3 Մշտ Սուրբն Ս. Կարապետը, ամենայարգի Սուրբ մ'է։ Ամենէն առաջին սուրբի ասնը, զոր Լուսաւորիչ հաստատեց, Ս. Կարապետինն է։ Ս. Կարապետ Զանգը կամ Զանգը Քէլիսի կամ Զանգը մանարիզ անուններով, քրիստոնէին եւ ոչ-քրիստոնէին համար սրբավայր մէն է Լուսաւորչի ժամանակէն ի վեր։ Լուսաւորչին կարգադրութեամբ միշտ Պատարագի մէջ։ Վարգավարն կը ասնուի Ս. Կարապետի ասնը աշխարհաստ մը բաղմութեամբ։

Ա՛յլ զմարդ անգութ լինելն եւ զարիւնս մեր ծծելն՝ սատանայ է։ Քանզի՝ սատանայ, որ ընկի ներկայն է բարեկարգութեան, ի մարտ ընդ Սրբոյ Յանն այնորիկ իւրովքն համախոհիւք. որք գիշատեին զմեզ, ներգին եւ տառապեին, ի մայրս եւ ի ներսս վիմաց փախստական առնելով մաշելն զմեր կեանս, եւ ընտիր զլեալս մեր գառնակոիսի բանիւ։

Իսկ զպարտատերս զանյագ եւ զանիրաւապէս տուժումն՝ ի գիր ոչ կարեմք արկանել. նաեւ զմեր ողորմելի լինելն ի դրունս այլազանից եւ ոմանց գիւղօրէից։ Եւ զայս ոչ միայն յանհաստատից կրեալք, այլ եւ ի մէջ ազգէ, որպէսզի թարգ մեր[1]։ Զի յորժամ տեսանեմք զոք աստուածապաշտ գեղացիս, գիտութեամբ, բարեկրօնութեամբ եւ լուսաշաւիղ գործօք, ոչ միայն ոչ ցանկամք բերել յանձին զարի նախանձն եւ նմանիլ վարուց նոցա, այլ Լանամք եւ զայս իսկ խոփանել յայնպիսի գեղացից։

Եւ այսպէս՝ երբեմն ի հաւատն գնեմք սրտաս, որպէս ասէին զամենի արքայն ի ծայն է[2]. եւ երբեմն զվարս անուղղելս համառեալք զնոսա ունեմ։ Ոչք զգերանն, որ յաջս մեր, ոչ տեսանելով՝ ի վերայ գիտանացոյ եղեալ՝ զայլոց ականց ղշիւն փողով ազդեցութեան հրատարակեմք. անկանելով միշտ ի վերայ եկեղեցեաց եւ վանօրէից. տիրատեաց գոլով եւ տիրամարտ։ Մինչ զհայրապետն սուրբ եւ զմայրն հաւատոյ զպաշտողիկն սուրբ, ինքերոյ պէս պէս փորձութեան եւ զչտաց ոչ զանգիտեմք արկանել[3]։

Արդ՝ եթէ ընդ գլխոյն մերոյ այսպէս առնեմք՝ զանդամն զի՞նչ։ Զհովիւն անդամ գիշատեմք, որ է մեզանչումն ընդդէմ հոգւոյն սրբոյ, ուր մնայ թէ զգաւառինն։ Պատճառելով զպատճառս մեղայ՝ թէ ազգական եմ անցելոյն եւ կամ թէ փոքրաւորն. եւ այլք թէ գաւառակից եմ նմա[4]։ Թողուցեալ զպիլեզօղն միշտ. որք վասն միոյ

---

1 Սարսափելի կսկիծով կ'արձանագրէ Կոլոս այն ներքին թիւնները, զոր այլազգիներէն ունեցի համոզուելու. կոտորմէն իրենց։ Ս. Կարապետ չար բան առ։ժած է իրաւի համազգիներու ձեռքէն։

2 Գոյն է մասին սեռ եկ 214 Դանսոթ 1։

3 Էջմիածնի խեղճ ու կրակ վիճակին նկարագրութիւնը։ Թիկնածուներու արարքներուն արդիւնքն էր Մայր-Աթոռոյ անկման պատճառը։ Կոլոսի յառաջ ինչ որ եր գոլոյոյ պատիրաքներուն վիճակը, գրեթէ նոյն էր Էջմիածնի վիճակն ալ։ Այս խեղճութիւններուն վերջ տալու համար է որ, Կոլոս 1726ի (Ռ.ունեցիի) ընտրութիւնը գոլոս ընկ. տուաւ կանոնաւոր ժողովքի մը մէջ։ Ռ.ունեցիէն եաքը՝ Աբրահամ Բ. Մշեցին, Կոլոսի եւ Ղէմիսարի հետ համաչափ՝ Աբրահամի ընտրութիւնն ալ Ռ.ունեցիի ընտրութեան ծնարդում եղաւ։ Դժբախտաբար դարման մը չեղաւ այս-քիչ եաքը Սահակ-Ներսէսի եւ Լազարոս Ջահկեցիին ընտրութիւնները, եւ աւելի եաքը Դաւիթ-Դաւիթեանի խնդիրները, կամոզիկասց պատմութեան մէջ քաղաքնելի եղեր գրուած են։

4 Յոհմանպարտիկ գրութիւնը (népotisme) այնքան մշակուած է մեր հայ վանքերուն մէջ որ, կարելի է ասենէն դլխաւոր կամ ամենէն հզոր պատճառ մը դնել վանքերու սոսկալի անկման։ Դեռ մինչեւ հիմայ, վանօրայք ընդհանրապէս կը հենեն այդ գրութեան առաջ։ Ճիշտ ցեղի պէս կ'ասեն ասոնք եւ երբ ընտիր չաղ արուն է հանեւ, այն ասենն կը դպաս վիճակին արժէքը։

digitised by A.R.A.R.@

գահեկանի գաստուած եւ զհաւատն վաճառեն։ Եւ սմանք սեւամբ կրնաւորք՝ շրջին տունէ ի տուն եւ պատրեն կեղծիւք զպարզամիտսն եւ զշղջկաստեսան մեղք։ Սոքա են որ զսուրբ եկեղեցիս եւ զվանրապս արկանեն ի ներքոյ հարկաց եւ տոկոսաբարդ պարտուց։ այրս աւարաւոր առնելով։ Սոքա են կարապետ նեռին եւ աշակերտք դեւոքրիստոսին. որդիք աքարտան. կողոպտիչք տաճարին Աստուծոյ, քահանիք խաղաղութեան եւ բորբոքիչք խռովութեան։ Այսոցիկ պատճառաւն զի՞նչ, եթէ ոչ փառասիրութիւն նախանձ եւ ագահութիւն։ Զայս ծրելով զմեզ դատեմք եւ ոչ զայլսն. զի՞ կայ մեր եւ զարտաքինսն դատելոյ։ Որոց ամենից Տէր այց արասցէ եւ զբարին օրհնեսցէ եւ զոբացուցցէ. որ գիտէ զամենայն ինչ տեսրինել ընդ իւրում կարգի։ Նմա փառք եւ գոհութիւն։

Իսկ ի հազարս հարիւր յիսուն եւ հինգ թուականին՝ (= 1706) Նորոգեցան սագէրն սրբոյ Կարապետի գեղեցկայարգ տաճարին եւ սրբոյն Ստեփաննոսի։

Ի սոյն ամի՝ (1706) Սարգիս Վարդապետն, որ էր ի մեր գաստատանէս, այր խոհեմ յոյժ եւ քաղցրաբարոյ, Նորոգեաց սրբատաշ քարամբք կրանմածիւք՝ Գեղարդուտի լուսաւորչաշէն վանաց գստգերն, հանգերձ այլովք շինուածովք։ Եւ անընդունակ լեալ ի համանմանեաց վերագրեցելոց, զբովանդակ շինուածոյն ծախսն ինքն հոգաց եւ դարձեալ յառաջին վանսն մեր, եւ անդ փոխեցաւ առ բաղնալին իւր, որոյ հոգւոյն Տէր ողորմեսցի եւ գասիցէ ընդ սուրբս իւր[3]։

Եւ այսպէս զառաջեալ կենաս դառնատխուր գիմեալ եւ միշտ փորձութեամբ անցուցեալ՝ կացաք յոյժ տառապանաց, զմեր իրր զհաց ուտելով եւ զըմպելիս արտասուաց խառնելով։ Սակայն Ցառաջ փառք եւ Սուրբ Կարապետին իւրոյ շնորհ. զի թեպէտ մեք այսպէս, այլ՝ զորութիւն Աստուծոյ օգներ յամենայնի եւ սրբոյ Ցանն իւրոյ աջեր օր ըստ օրէ վայելչութեան պայծառութիւն,

Եւ կեցեալ մերս տառապելութիւն ըստ այսմ իսկ եղանակի, որպէս գրեցաք, եհաս ի թիւն ՌՃԾՐ (= 1709)։ Եւ էր սովորութիւն ի հարցն առաջնոց մերս գաւազանի, զի ի ձմեռնային եղանակին շրջիլն աշխատութեամբ քարոզել զանս աստուածային, ուր կամէր եւ յայլոցէր Հոգին Աստուած. եւ ի գարնանային հրոսակին գառնային անդրէն ի սուրբ Ուխան։ Ըստ այսմ սովորութեան

գոդոյուն վանքէն եւ արծիւ մը կ'աղաւաղ զանի ու կը բերէ վանքին մօտ ծառի մը — Եղջերաս — վրայ կը դնե եւայլն. Ս. Նշանը այս զրոյցի հետեւանքով կը կոչուի Արծառաբեր։ Իսկ Եղջերաս կամ Եղջերու մշտագալար ծառ մ'է գեռ կը պահուի վանքին արեւելեան կողմը, ցաւը՝ ածուին մէջ, պարպուած։ — Ս Յովհաննու շինութիւնը, աւանդութեամբ Ս. Կարապետի հետ ժամանակակից է, հետեւաբար լուսաւորչէն։ Ս. Յովհաննէսն ալ իրարու հետ գտած երեք տաճարներու (Ս. Կարապետ, Ս. Աստուածածին, Ս. Սրբոյն Ստեփանոս) խումբ մըն է։ Ամենն հոյակապ տաճարն է Ս. Ստեփանոս. սակայն ՁԼաուած երկրաշարժէն։ Ս. Յովհաննէս ի միջի պլեց Էլ.-իրաց ալ կ'ըսուի, որովհետեւ հոն կայ լեռ մը, որուն համար կը զրուցուի թէ գիրնասոսի վայ թափուած ալեին. հարդոսի չէն եղած ըլլայ։ — Ս. Յովհաննու գիրքն ալ թեթեւ ուշ Ս. Կարապետինէն պէս լայն եւ ընդարձակ բայց հիանալի է եւ ընդարձակ հորիզոններ կ'ընդգրկէ. կարծես արծուի բոյն մըն է մոցաւազոյ։

Սարգիս Վարդապետը ոչ միայն շինարար մըն է եղած, այլ եւ գեղարուեստի սիրահար մը. քարոզիչ մը, նշանաւոր Ցաւգրէլ Մարզուանցի Գրիգոր գալիր անոր աշակերտած է ծաղկաշինութեան արուեստին մէջ։ Սարգիս Վարդապետ 1684ին Պոլիս կու գայ Գրիգոր գալիրն հետ, կը քարոզէ երկար տարի կը վերադառնայ Կոնստանդ վանքը. "Եւ նուաստս ամենեցունց Մարսբանցի Գրիգոր Դպիրս, որ եմ ձեռնասուն աշակերտս Յիգրանակերտցի Դաւիթ Եբսիկիր Սարգիս էֆէնտիան վարդապետին, որ ի յԱմիսոլ Դպրատունն է վարժեալ, հմտաք տարսաղանի գրոց։ Եւ ես նուաստս աշակերտս գալով Նմին ըստ իմում կարգաւորեմս (sic) ուստ ի Նմանէ ՁԼինիրդոյսութիւն ի գնալարարութիւն։ Եւ գնի ժամանակաց եկեալ ի Կոստանդնուպոլիս հանդերձ վարդապետիս, որ էր թուական Հայոց ՌՃԼԳ (= 1684)։ Եւ ինքն յետ ՁԼաղամ փարպարութիւն՝ եկ գնաց ի Վանքն իւր Սրբոյն Կոնստանդինոսի (Յայսմաւուրք)։

Ս. Կարապետաց, ձմրան մէջ, մանաւանդ Մեծ-Պասքոց առթիւ նուիրական երգեր կը հնչեն պոռալի գրելու (արմտիք, իւղ, գաւ եւայլն) զորս երբ ժամանակը հասնի կը ժողովին։ Այս առթիւ կը զրկուին վանքին մանաւանդ գործուեցեալ վարդապետները, որոնք կը քարոզեն շրջուն կերպով։ Նամբարկեր իրենց հետ կը տանին վանքին սրբութիւններն ալ՝ խաչ կամ նշանաւոր աւետարան մը, մասունք կամ Ս. Կարապետի ալը։ Մշոյ իւրաքանչիւր վանքը իր յատուկ սրբութիւնը ունի, Մեծ-գոհոց մէջ գեղարդեանը զրկելու։ Սանդք Մշոյ քաղաքն ալ կու գան եւ հինգ եկեղեցիներու մէջ կիրակի կամ լուսր օր ժողովուրդը գունդ գունդ կը գիմեն իւր ուխան ընելու։ Այս պաշտօնի համար Պոլսոյ իշխան էր իրենց գաւազանի (= իշխանութիւն, թեմ, վիճակ) ժողովրդեան մէջ 1709ին, իր պաշտօնը աւարտելով վանք վերադարձած էր Զատկէն եռքը, եւ Մեծարգոյն կիւրակէին (այսպէս կը կո-

---

Պոլսոյ Ս. Կարապետի մէջ տեսած է զայն։ Եռաքը Երուսաղէմ ալ տեսաւ պարտերու տանն, որոնք տունով տեղով կը նստէին Ս. Յակոբայ յարկերուն մէջ, միաբանութիւնը նոթի կը նքթէր, ասանք կը ըլլայսեին զեղեցիներն։ Ս. Կարապետի մէջ Կոլոսի տանն կ'երեւայ լաւ են եղեր իրենց եղջերաբդի կամ քուերդիներով ճեմարդ. ապեղաներ, որոնց կ'ամնարկէ քիչ եռքը, Սարգիս Վարդապետը գոված տանն։

2 Այս պարսաւի տողերը նոյն իմաստով եւ նոյն բացատրութիւններով Հանսնի եւս կը գործածէ (էջ 105–106, 113–114)։

3 Հայ վանքերու տանիքները հող են քոլորովին։ Շէնքերին կարկաւոն մասերը ընդհանրապէս տարկուած են իրարու ագուցիկ սրբատաշ քարերով. շէնքին այս մասերը ինչպէս նաեւ եզերքները կամ ջրթերը, ոսկ (ըստ Ա.ինոյտաց օխլիտ) կ'անուանուին. եւ իրր սրմատ կը դնեն Սուէյշն, Ճարտարապետական ոճ մը։

3 Աննախանձ ոգիով ընդմիջաբար կ'արձանագրէ իւրինց գաստատանէն Սարգիս վարդապետի շինութիւններն։ — Եղջերասի վանքն է Մշոյ Ս. Յովհաննէսը, Մշոյ արեւմտեան կողմը, 3–4 ժամ հեռի, ճիշտ Ս. Կարապետի հետ դէմ դիմաց։ Ս. Կարապետ գաւշին հիւսիսային կողմը, Ս. Յովհաննէս՝ հարաւային կողմը։ Ս. Յովհաննէս, կ'ըսուի նաեւ Արծառաբեր Ս. Նշան։ Այս երեք կոչումներն ալ իրենց սիրուն աւանդութիւններն ունին։ — Արծառաբեր-Եղջերասի մէջ գրի առած եմ — ։ ինձմէնեան "Արծառաբերը կը գասե Ս. Յովհաննէսէն եւ կը նոյնացնե փոքրիկ եկեղեցիին հետ, որ վանքէն դուրս է Արեւելեան կողմը, Ս. Գէորգ ապիւրին քով, գերեզմանատան մէջ. ուր իբր թէ Արծառաբեր աւետարան մը պահուած ըլլայ։ Այդպիսի աւետարան մը չկայ հոն որ պահուի. արդէն լքուած մատուռ մըն է։ Արծառաբերը Ս. Նշան է (= կենաց փայտի մասունք), որ կը

եւ մեր ի տոյն ամի (1709) անդրափոխեալ ի գնացս քայլէց զոտից մերոց ընթացս՝ դարձաք ի Սուրբ վանքն ի տեղեացն յոյս շրջեաք, եւ պատահեալ եղեալց ի Մեծհրալ Կէրմիոցն, կատարեցաք զսուրբ պատարագն եւ փառատրական գոհաբանութիւնս մատուցաք միոյն Աստուծոյ, որ արժանի արար տեսանել միւս անգամ զսուրբ դամբարան Սրբոյ Մկրտչին եւ զշրջոյց սրբոց եւ զեղբայրական գուսմարս։ Եւ իբրեւ առեալ զոգեպահիկ կերակուրսն՝ զնտեղեալ լինիաք իւրաքանչիւրքս ի հանմնեալ մենաբանիս, իբր սակաւ ինչ շուտս առնուլ, եւ ի թեղլաբուութենէ վերին խնամոյն, վասն մերս պարտականութեան Ցեռան քանքարին, հողմոց ներհակաց պատահեալ միմեանց ի ներքոյ երկրի, յանկարծ իսկ թենդմամբ շարժեցաւ երկիր ի հիմանէ անտի՝ սկսանելով յԵկեղեաց գաւառէն եւ հասանելով առ մեզ։

Ո՜հ եւ եղեալ ժամուն այնմիկ թէ զինչ գործեցաւ, եւ որպիսի դշուառութիւնք զմեզ պատեցին. զի այնքան ահագին էր շարժումն, որ զանշարժելի լերինսն ի միմեանս հարկանէր եւ զահագին մեծամեծ վէմսն պատառէր. եւ զդնացս գեղեցիկ աղբերաց արգիլեալ ի բաղում ժամս ի ցամաքութիւն փոխէր զտեղին։ Զի տեսօղք ոմանք ասուգելով ասացին թէ՝ առիվայր գնացքն Եփրատայ ահագին գետոյն՝ ընդկրուանին դարձեալ՝ զուրքն ընդ երեսս դարձին սփռէին։

Եւ մինչ վաղվաղուկ, երկիւղալիր շուտափութեամբ՝ հանդերձ ամենայն միաբանիւք իբր արք հարիւր՝ արտասւագոյզ հառաչմամբ, Ասայէի գնացիւքն գրեթէ արտաքս ոստէաք[1], որպէս ճշնմանզուկ ապրեալ ի յորոյ, բացաց զաչս մեր եւ յառուեցաք ի տեսանել զբարձրադիտակ կաթողիկէ սրբոյ Կարապետին, եւ ահա ոչ երեւիւր։ զի անկեալ էր յերկիր։ ընդ որում եւ այլ շինուածք մեծի ուխտին քայքայեալ եւ կործանեալ էին։

Յայնժամ՝ համբացաք ամենեքեան եւ ոչ կարացաք խօսիլ։ ագաւորեցան սիրտք մեր եւ այլա-

---

լուսի Զատիկ է։ Կէրմկին կամ Եէլոզոր ծոլոյոզրդը, որովհետեւ այդ կիրակին կ'երգուի Մեծհրալ այս խօսքերը շարականը ի յիշատակ Ս։Գրիգոր լուսաւորչի վիրապի կեանքին։ Այդ կիրակին 1709ին հանդիպեցաւ Յունիս 6ին, պատարագը Պոլսոս ըլլաս։ Հաղիւ պատարագէն ելան, եւ ճաշէն եռաբը քիչ մը կը հանգստանային, տեղի կ'ունենայ ասկալի երկրաշարժին ուղղութիւնը Արեւմուտքէն՝ Արեւելք եկած է։

[1] Այսպիսի ասկալի ֆոֆէ ժամանակ տարօրինակ չէ աղբիւրներուս ցամաքումը, նոր աղբիւրներու բղխումը եւայլն։ Ինչինեան նման դէպք մը Երասխի մասին կը պատմէ լսելով տեղացի ծերունիներէն. "պատմեցին մեզ ծերունիք ի բնակչացն առ Երասխս, թէ ի սկզբ անցեալ դարուս յաշտգին երկրաշարժութենէն որ ի Բասին, ընդհանք Երասխայ արգելաբ զուտս ինչ ի նմին գետաւանի. մինչեւ առ ասկաս ասկաս այլ ճանապարհ կորգեալ իւր մտս յառաջնոյն այնպէս ընդհանալ սկսաւ, եւ ի նմին ցամաքեալ ճանապարհի յորում գնայր յառաջն՝ բաղում հնութիւնք ի յայտ եկին" (Ինչինեան անդ. էջ 26)։

[2] "Եւ Ասայէլ թեթեւ էր ոտիւք իբրեւ զմի յայծեմանց ի գաշտի դաշտի պատեցարձիկներն, որ էր անդգուշութեան հետեւանքով Աբենների նիզակին զոհացաւ (Բ. Թագ. Բ. 18—23)։

գուսեցաք ի դէմս ի վերայ ահագին ասատկութեանն։

Եւ դիմեցաք անտի ի Քարէր Քլուրն արեւմտեան որ հայի ի վերայ վանիցն եւ առ ասաճարան՝, եւ սեւաք զեռասս ոչ որպէս յերկին եւ յեռանան, այլ յայլ իմն գարձեալ կերպարան։ Եւ անդ եւս՝ առհասարակ ամենեքեան յարտասուս հարեալ լացաք մեծագական ողբով ի հարուստ ժամն. մինչ գրեթէ յառհասարակ ձայնէ կրօնաւորացն գոչման՝ անբան տարերքքն յողբալ դիմին։

Եւ իջեալ անտի ի հոգ-Քլուրն, անցաք առ դամբարանաք մարմնով մեռելոցն՝ աւաղելով զկեանս հոգւով մեռելոցս. եւ մնացաք անդ ի խոզն հի-ֆոյ՝ զերիս աւուրս առ հուսպ վանիցն[2]։

Եւ զկնի երից աւուրց՝ եկին Տաճն ի Մուշաղշենոյ[3] մեր իշխանէն եւ դատաւորէն արք, որք տեսեալ զերան ծանուցին մեծի խանին որ ի Բաղէշ եւ մեր գնացեալ ընդ նոսա, առնուլ հրաման եւ շինել զանկեալսն։ Էհյա յոգնութիւն Ս։ Կարապետն եւ քաղաքացոյց Ցէր զտիրտ բռնակալին, որ ետ հրաման նորոգ կերտելոյ։ Սակայն՝ կարի շատ ատատապանս կրեցաք ի խստասիրտ ազգէն մարաց։ Եւ այն զի ոչ գտանիւք առ ձեռն պատրաստս ի մերձակայ տեղեանս, որ ինչ պիտոյն էր ի նիւթ շինուածոյն. վասն որոյ յոգնեցութեամբ գտանէին իրքն։

Բայց ի խնամոյն Աստուծոյ երթեալ ընդ կողմն հիւսիսոյ, հասանելով յայրքիւրն Բարենամ, անցանելով զլուրն, որ Աստուելոց եւ Աստիկան ասկոնդ ասի[5], եւլանելով ի կատար նոյն լերինն Քարա-

---

[1] Վանքի արեւմտեան կողմը քիչ մը բարձր է, ուսկից լաւ լաւ կը տեսնուի Ս։ Կարապետի տաճարներուն խումբը։ Ցաճարները շրջապատուած են միաբանութեան երկյարկանի բնակարաններով։ Արեւմտեան կողմը միաբանական շրջանակէն դուրս՝ հիմնով կը բարձրանայ Մարերէ Եպսի (Հանգուցեալ) սկսած եւ կէս թողած վարժարանը, իբր երկրորդ պարիսպ, կից Գլուսի լիչած բլուրին։

[2] Հաղարիւրաւոր վանքին թէ հիւսիսային եւ թէ հարաւային կողմն ալ կայ։ Հարաւայինը՝ ուռեալ Արեւմտեան հարաւային է ճեղք ունի բլուրին ուղղութեամբ, ուր վազելու շարժի սարսափին տակ։ Այդ բլուրը վերնիցս կոչուած է Բարիսատաց Բլուր, որովհետեւ վարդապետներ հոն ժողովուելով կը բամբասեն եղեր իրենց վանահայրը։ Այս հոզաբլուրին առաջը կայ գերեզմանատուն մը (Աբէլ ֆերիլմոն), այսինքն՝ Ս։ Կարապետի ճիշտ հարաւային կողմը։ Ս։ Կարապետի եւ այդ գերեզմանատան միջտեղ է Ցնտան եւ Գրօնիգեսի եւ Եօթն խուտաբարկաց մատուռը այդիով փակուած։ Հոզաբլուրը մեն ալ կայ Ս։ Կարապետի հիւսիսային կողմը, որուն առջեւն է ուրիշ գերեզմանատուն մեն ալ։ Այստեղ Աւետիսոյ Բլուր կը կոչուի հին տաճարներէ է վեր. հոն թաղուած է Թորիկ վանահայրը. "Ի նոյն տաճն վանականացաւ եւ երանելին Թորիկ՝ Հայր Գլակայ Ալանից, եւ կայ ի թաղման հարանց Բլուրն, որ է ընդ ալամ եկեղեցւոյն ընդ Աւետիսոյ Բլուրն, իբրեւ տան ի միջի, (Յովհ. Եպսկ.)։

Այս կողմն է որ երեք օր բացօթեայ կը մնան Ս։ Կարապետի միաբանները։

[3] Մշոյ գաւառին արեւելեան կողմը Զգուրի նշանաւոր գիւղը, մինչեւ հիմայ Մարաղլէն կը կոչուի։

[4] Օսմանեան գահուն հպատակ տեղացի թուրք խաներ կը կառավարէին այդ կողմերը։

[5] Այս ազգերը, իրենց անունը կը պահեն մինչեւ հիմայ. Բարենամը Ս։ Կարապետի Արեւմտեան հիւսիսային կողմն է, համալ ջուրի փոքրիկ աղբիւր մը. որ կը խառնուի

digitised by A.R.A.R.@

քեոյ[1], ընդ մէջ գնալով երկուց բարձրակատար գագաթանցն, եւ իջանելով զառիվար միւսոյ կողման վասն առնելով բնդ Լոյսն կողմն, որ կայ հանդէպ Մանգալոնեաց գաւառին՝ յարեւմուտն Շամանեաց[2]. գալաք անդ պէսպէս տեսակս քարանց եւ բերեալ շինեցաք զկիթողիկէն գեղեցկաքանդակ յօրինմամբ. նմանապէս եւ գաւիթի կամարակապ քարեայ սեամբք. եւ զանկամատն կամիթողիկեայ ներսիւ պատկեալ եւ սուրբ հոգւոյն սեղանիւն զարդարեալ, եւ այլ շինուածք եւ բան չափու՝ թանապիք եւ խրթիթք, ի փառս Աստուծոյ[3]

Սակայն եկ եւ կրկնակի լոյց զկրկնամեքսթէ սրբանեաց բարգուեթեանց պարտուց սնկաք ի ներքոյ, որոյ վասն ելեալ ի սուրբ ուխտէն՝ տարադէմ գնացիւք դիմեցաք յայլ օտարական գաւառս՝ ժողովել ողորմութիւն յաստուածասէր անձանց, առ ի թեթեւացուցանել զպարտուցն ծանրութիւն։ Եւ այնպէս շրջաշրջէն գնացիւք հասաք յաշխոյմամբ Տեռան՝ յաստուածակեցոյց, արքայանիստ, կայսերապրերմ, բազմամարդ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս[4]։

Եւ վերադիտող նորին առ նոյն ժամանակին, եպիսկոպոսն Իսահակ՝ ընկալաւ բազում սիրով զմերս նուաստութիւն եւ յորդորեաց զաստուածասէր ժողովուրդսն, որք եռուն ողորմութիւն լիալիր, եւ զտազում յիշատակս զարգուց սրբոյ Տաճարին. որովք եւ ապատեցաւ Սուրբ Վանքն ի բազմատեսակս պարտուցն եւ գերազանցապէս շքեղացաւ գերազանց զարգուք հարսն մնքուրդ, որ չէր յառաջ բնաւին[5]։ Եւ մեզ ամենեցունց էր յորդորիչ՝ գլուխ

1 Քաջբէ Ս. Կարապետի հիւսիսային կողմն, կէս ժամ հեռաւորութեամբ, կը բարձրանայ, գագաթը հարթ գաշտ մ'է եւ սիրող գիրք մ'ունի հեռաւոր հորիզոններով։

2 Մանգալոնիէ ի Շամանիէ ճշգրիտ կարելի չէ որոշել հիմակուան տեղը. բայց ցոյց տրուած գիծը բաւական հեռի է Ս. Կարապետէն եւ Վարդոյի Արեւմտեան ծայրերը կ'ինայ։

3 Շինութիւնները, ինչպէս կ'երեւայ, թէ հաստատուն եղած են եւ թէ ճաշակաւոր։ Գժբախտաբար որոշ չէ թէ շինուածք մը կամիթողիկէն է։ Կամարակապ գաւիթը, կենդրոնական սանտարն է. 1788ի երկրաշարժէն ետքը նորէն ընդարձակուեցաւ։ Իսկ Զանգակատան մէջ շինուած Ս. Հոգւոյն խորանը, զոր ինձմէնեան ալ կը սիրէ (էջ 196), հիմայ չկայ։ — Թանապիք, հիմակուան թաղտան ըսուածը, ուր կը պատրաստուին կամենդէին բոլոր ուտելիքները (մսեղէն, կարագ, թան, ժաժիկ, իւղ)։ Թանապիք ուրիշ տեղ մը թանապոյթ ձեւով գրուած է։ "Դպաս շինուածք բոլորովի թանապոյթք փոյթ ապատանք սենեակք եւ խոհարանոցք եւ այլ ամենայն շահմարանքդ, այսպէս առանց կիսատգործութեան (Յն Դիւան Գիրք Գ. էջ 796)։ Եւ ինչ բան էն. Հիմակուան թաղտան նոյնութիւնն է կը հեսեւցնեմ թէ թանապիք = թանապատ։ Պուռ, այս վերջին բառը լսած իմ միայն։

4 Կոչտ ուղղակի չէ բրան Պուշէն-Պոլիս ճանապարհութիւնը, այլ "շրջաշարէրն գնացիւք", երանի թէ արձանագրեր իր ստեղծիչն հանգոյցները։ Կոչտ արգէն Պոլիս հասած է 1713ին։

5 Իսահակ կամ Սահակ Ա. Ապտալէոյնի պարիրքը, որ երկեցս պատրիարք եղաւ, նախ 1707 Յունվար 22 — սեպտեմ. 26. երկրորդ՝ 1708 դեկտեմ. 7 — 1715 սեպտեմ.։

Ս. Կարապետի հանգանակութեան, մանաւանդ ինութեան օգնողներուն գլխաւորն է Ակնեցի Եպատպ ամիրան (է 1752 Յուլիս 9), որուն գրեթէ կը վերագրէ ինձմէնեան վերաշինութեան գործը։

Շատ չանցաւ, սակայն, 1784ին կրկնեցաւ սոսկալի երկրաշարժը, նոյն ուղղութեամբ եւ բոլոր վերաշինուածները նորէն կործանեցան։

1788ին, հրաման տրուեցաւ շինութեան. ահագին պարտք եղաւ նորէն. այս անգամ բաւական փոփոխութիւններ տեղի ունեցան. "եւ ի շինելն ի ներքս առաջակ գաւիթն ընդարձակեցին զկիսգնդին յաւելմամբ 8 սեանց, զզանգակատունն նորոգեցին բարձրագոյն եւ վայելուչ քան զառաջինն. զՍուրբ Հոգի խորանն, որ յառաջն էր ի գաւթի ի ներքոյ զանգակատան՝ փոխադրեցին ի մէջն անդ զանգակատանն (Ինձմէնեան. անդ, էջ 196)։

1 Գրիգոր Վարդապետ Ս. Կարապետի Առաջնորդ եղած էր արդէն Կարապետ Եպիսկոպոսի Վախճանումէն ետքը 1707—1713 տարիներու մէջ։

2 Սարգիս Վարդապետ յաջորդեց Գրիգոր (Շըզթայակիր) վարդապետին, երբ սա Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուեցաւ. 1716—1717։

3 Բանանդասի եւ Պոլսոյի Երուսաղեմ տարած ողորմութիւնը (= օրհնութիւն) կը փոխարերէ Կոլտ (գործք ԺԱ. 29—30. Ա. Կորնթ. Թ.)։

4 Ալեքսիմանոպոս կը նշանակէ բոլոր քրիստոնէութեան մատուռը, որ Երուսաղէմի մէջ առաքելոց ձեռքով հաստատուած առաջին մատուռն է (հմմտ. Կանոնի Պատգամաւորաց)։ Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարը պետական համարուած կ'ըսուի որովհետեւ բոլոր քրիստոնէութեան նկեղեցին է եւ ոչ մասնաւոր ազգի մը։

Կոլտա քերականին եւ հանրագիտական բացատրութիւնները կը գործածէ Ս. Յարութեան՝ պետական պետական կամ պետական իրաւունքի նշանակութիւնը ցուցնելու համար։ Հայ Ս. Եկեղեցին Զատկի Գ.-րդ Կիրակին կը տօնէ պետական յիշատակը (հմմտ. թղթ. Յ. Յունայոյ էջ 54)։

digitised by A.R.A.R.@

զերծաց, ընդհանրածաւալ Կաթողիկէ, այլ եւ տան եւ տեղի եւ օթարան, զենարան, դամբարան եւ բնակարան մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ,

Եւ թէպէտ՝ ամենայն եկեղեցեաց ասին այսպիսիքս իսկապէս, սակայն՝ համանիր եւ ամենէն ընկալան եւ սովիմբ եղեն եւ են եւ լինելոց են։ Զոր օրինակ ամենայն շարժեալք յանշարժ շարժողէն, որպէս երկնայինքն՝ յանթոռոցն. լուսաւորքն՝ յարեգականէն. էակք ամենայն՝ յանեղ էակէն. գոյացեալքն՝ ի միոյ գոյակէն. անհաստքն՝ ի տեսակէն. տեսակքն՝ ի սեռէն. եւ սեռքն՝ ի սեռականադուռնէն։ Եւ սա է որ մինչ վերինն Սիօն զարգարեալ իւՀանէ ի ստորին, ժողովէ առ ինքն զամենայն եկեղեցիս, որպէս մայր զգալական ատտեղնոյլս եւ արեգակնափայլս, ի մնարան եւ ի կաթնամատոյց մանքուր եւ լուսասիփեռ ծոցի իւրում, եւ հանդերձ զաւակօք ժողովեցելովք միանայ ընդ վերինն Սիօն եւ Նովիմբ ընդ փեսային իւր։

Ընդ սմին մատուցեալ երկրպագութիւն եւ տերունական գահին Սբ[ա]ն Յակոբայ, որ է գահ քրիստոսադիր՝ ցանկալի ազանց համանչիեց եւ պարծանք արամեան ազգիս եւ լուսաւորչական զարմիս. աւանդեցեալ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ՝ եղբօր իւրոյ ըստ մարմնոյ՝ Սրբոյն եւ Արդարոյն Յակոբայ՝ նախնին եպիսկոպոսին այնր Սիոնայ[1]։ Որ կայ վերաբազմեալ ի կողմն հարաւոյ Սրբոյ Քաղաքին՝ յաբեւմտեան անկիւնն, իբր զանչէջ արեգակն, լուսատու միշտ քաւադէմ կողմանց, ունելով յարեւելս իւր զարեգանն չիչխ մտաւոք ծնողի հայրածագ լուսոյն[2]։ Մերձ գոլով նրմին՝ սարսափելի տեղիք հրաշից Յեառն մերոյ. այսինքն է տոթի քարոզութեանց, նախատառնաց, Զաղանաց եւ արփիագիտակ գաւգաթն Գալիլիոյ, ուր երեւեցաւ մեռեալանից, ուսարի եւ համբարձաւ իսկ. որով եւ գալոց է[3]։ Իսկ ի հարաւային կողմն՝ զՔաղաքն Դաւթի, զՀրն Ոդկուզաց եւ զեկիրթայ եւ զՍուրբ Աչրն. եւ հուզ իսկ ինքնեան ունելով զՍուրբն Սիօն եւ զՍուրբն Փրկիչ[3]։

Եւ ընդ կողմն հիւսիսայ զկաթողիկէն Աշխարհամատարն եւ զզղջալի բլուրս Սրբոյն Գողգոթայի, ուր կախեցաւ ընծան երկնային եւ ճմլեցաւ ողկոյզն արփիագեղ. յորում տարածեալ Բացէն հզօր՝ զաւազուկ իւր գիտելով ընդ հարս ի վերայ սրբոյ Յաճարիս այսորիկ[4]։ Եւ ընդ կոյսն արեւմտից զվանս Սրբոյ Խաչին եւ զՍնապատն Միքայէլն եւ ինքն որպէս անկն շարժիւղայ ի մէջ սոցուն վերաբազմեալ, պատկեալ եւ փառաւորեալ[5]։ Ունի ներքինքեան եւ զգանձն երկնային, զգլուխ առաջին բաժակարբու մարտիրոսին եւ սիրելի աշակերտին Քրիստոսի[6]։ Ընդ նմին եւ զտուրբ մարմին Արդարոյն Յակոբայ. որք են պայծառ լուսատուք ընդ Հանրաւանեալ եկեղեցոյն Քրիստոսի եւ լուսաւորիչք կրկին գոյութեանց մերոց[7]։ Եւ մանաւանդ նախախնամիչք զուարակի կենաց մերոց. յայր եւ յահեակ քարոզիչք փառացն Յիսուսի, որոց չէ բանական բան գովեստից մարմնեղեն շրթանց։ Զի թէ անմարմինք ցանկան հանդիսի ասցին, լեզու նիւթական զիմրդ կարիցէ վատահապէս անդր հպել։

Բայց արդ եկ եւ լուր զարս զարմանալիս, զի այսպիսեաց երանելեաց, քրիստոսասիրեմ գահակալաց գահերն եւ աթոռաւլուսհաց յարին, այսինքն՝ վերոյիշեալ պարծանաց տեղին ամենից, Յաճար Սրբոյն Յակոբայ, գեղեցիկն եւ փառաւորն, այնքան վշտաբ անշէջացեալ եւ ցաւոք լցեալ եղեալ՝

---

1 Կը յիշեմ Երուսաղէմի եւ մանաւանդ Ս. Յարութեան նուիրուած հնագոյն հատուած մը. ուր Գոլգոթի սրատգրու. ղեղանքը կը նկարագրուի ոսկի գրչով մը.

"Արդ զայս ըմբռնեալ, եղբարք, ամենեքուն մեր միոք ճշմարիտ գիտելով ընթանան առ ազգն տեսական, ի զուարթ արդարոց, յերիցին զարգեւաց, յանմկալի քաղաքն Երուսաղէմ, ի հրաշակերտ տաճարն Աստուծոյ. ուր օրէնքն ասուածատուրք եւ մարգարէքն հոգեկիրք. արդարք ընորհալիցք. հարքն կատարեալք եւ որդիք խրատեալք. ուր նշոյնք երկնայինք եւ սրուեսուք երկրայինք, ուր յայտնութիւնք հրեշտակաց եւ ընդունելութիւն պատարագաց ի ձեռն կենդանի Հոգւոյն Սրբոյ, որով Աստուած ճանաչի ճշմարտապէս այնոցիկ՝ որոց ոգիքն զրբաւթեամբ համեմատեալ են ընդ Աստուծոյ։

"Արդ վասն այսր ամենայնի յոյժ սիրեմ զաշխարհն, եւ յաշխարհի անդ զգաւառն, եւ ի գաւառի անդ զքաղաքն ընտրեալ, եւ ի քաղաքին զարձրացեալ տեղին Գողգոթայ, եւ ի տեղւոջ անդ զնւս բարձրացեալ վէճն, եւ ի վերայ վիճին զաշխարհաձեւ խաչն, եւ ի վերայ խաչին զկանգնեալն, որ կայր առաքի երկնաւոր տեսողացն, եւ էր գեր ի վերոյ սէր միայն քան զարձրութիւնս լերանց. այլ եւ քան զերկինս. նա եւ քան զերկինս երկնից բարձրացեալ.,, (Մատենագրութիւնք նախնեաց. Եղիշէ. Վենետիկ 1859. էջ 274)։

2 Ս. Յակոբ Առաքեալ, եղբօրմ Յեառն Եղիշայ եւ Երգաց տիզուանորով, Առաքին Եպիսկոպոսն է Երուսաղէմի (30—60)։ Յակոբ Յեառն եղբայր նահատակեցաւ Երուսաղէմի մէջ եւ թաղուեցաւ իր կայտածին մէջ, Սիոնի բարձունքը։ Յեառն եղբօր Եկեղեցութեան առեն (42)։ Յոհ. Հանեան Աւետարանի եղբայրը, Յակոբոս Զեբեդեան դլխատուեցաւ եւ. (Ակից կոչուեցաւ Գլխապէտ Ս. Յակոբ) Յեառն. եղբայրը իր կայտածին մէջ թաղել տուաւ գլխապէտը։

Ղորոնց գարձն ակիզբը երկու Յակոբներուն վրայ չենուեցաւ վանք մը Հայոց սեփական, Սբ[ա]ն Յակոբիանց անուանով։ Երուսաղէմի ամէնէն հինաւոյ դիրքին, Սիոնի վրայ, հետզհետէ բարգաւաճեցաւ ու չքեղացաւ այդ նշանաւոր Սբ[ա]ն Յակոբ։

2 Գեթսեմանի ձորին եւ ձիթենեաց լերան կ'անցնիկ խանգովին։

3 Երուսաղէմի հարաւային կողմը, քաղաքին դուրս Բեթզեհէմը (= Քաղաք Դաւթի) կը տարածուի եփրաթայ այգեւէտ, դիմելից գալոյ։ Հն է Ս. Գիտնոյ (= Ս. Ամբը) եւ Հայոց Վանքը (= "Ս. Փրկիչ.,)։

4 Ս. Յարութեան տաճարը (= "կամ ոսկիկ Աշխարհամատարն,) որուն մէջ հիւսիսային կողմը կը բարձրանայ Գողգոթայի Սեղանը, կը տիրէ իր հարաւային կողմէն Ս. Յակոբայ Վանքին վրայ։

5 Ս. Յակոբայ Յաճարին արեւմտեան կողմը կը բանին Ս. Խաչը եւ Յովհաննէս Մկրտչին տնատաղ եւ այսպէս ուռն կողմն սրբավայրերու մէջ, ինքն Ս. Յակոբ, իբր շարժիչ ոյժ վերաբազմ կը բարձրանայ։

6 Բաժակարբու մարտիրոս կ'անուանուի Յակոբոս Զեբեդեանը, որ իր եղբօր Յովհաննէսին հետ, յանձն առնի խմել Քրիստոսէն բաժակը՝ Անոր տալն եւ Հանրը գրաւելու համար (Մատթ. Ի. Մրկ. Ժ.)։

7 Բայց արդէն թէ Արդարոյն Յակոբ, Յեառնեղբայրը կոչուածն է։

digitised by A.R.A.R.@

քեպ[1], ընդ մէջ գնալով երկուց բարձրակատար գագաթանցն, եւ ինքնելով զառիվար միւսոյ կողման վայր առնելով ընդ ջրոյն կողմն, որ կայ հանդէպ Մոնոպոլանիոյ գաւառին՝ յարեւմուտն Շամանիոյ՝. գնաք անդ պէսպէս տեսակս քարանց եւ բերեալ շինեցաք զկամարակապ գեղեցկաձեւակ յորինմամբ. նմանապէս եւ գաւիթ կամարակապ քարեայ սեամբք. եւ զանկամաուն կամարողիկեայ խաչիւ պսակեալ եւ սարք նոխոյն սեղանիւն զարդարեալ, եւ այլ շինուածք եւ բան չափու՝ թանապիք եւ խրճիթք, ի փառս Աստուծոյ։[3]

Սակայն եկ եւ կրկնակի լաց զկրկնամեռքս թէ ոչքանեանց բարգաւեանց պարտուց անկաք ի ներքոյ, որոյ վասն ելեալ ի սուրբ ուխտէն՝ տարաբդմ գնացիւք գիմեցաք յայլ օտարական գաւառս՝ ժողովել զոգորմութիւն յաստուածասէր անձանց, առ ի թեթեւացուցանել զպարտուցն ծանրութիւն։ Եւ այնպէս շրջաշրջէն գնացիւք հասաք յայլոմամբ Տեառն՝ յաստուածակեցոյց, արքայանիստ, կայսերական՝ բազմամարդ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս[4]։

Եւ վերադիսոշ նորին առ նոյն ժամանակին, եպիսկոպոսն Իսահակ՝ ընկալաւ բազում սիրով զմեզ Նուաստութիւն եւ յորդորեաց զաստուածասէր ժողովուրդսն, որք եռաւն զոգորմութիւն լիալիր, եւ զգազում՝ յիշատակս զարգուց սրբոյ Ցատաբին. որովք եւ ազատեցաւ Սուրբ Վանքն ի բազմատոկոս պարտուցն եւ գերազանցապէս շքեղացաւ գերազանց զարգուք Հարսն մնքուր, որ չէր յառաջ բնաւին[5]։ Եւ մեզ ամենեցունց էր յորդորիւ՝ գլուխ

ինմարիան, առուակին։ Աւաքելոց աղբիւրները քիչ լինուած չեն, եւ ճիշդ հիւսիսային կողմը կ'ինան վանքին, գրեթէ իննակեայ եւ Վանքին մէջ տեղ։ Աղափոնոյ ըսուածներն ալ Աւաքելոցին մնա են նոյն ձեւով։

1 Քարքէ Ս. Կարապետի հիւսիսային կողմը, կէս ժամ հեռաւորութեամբ, կը բարձրանայ, գագաթը հարթ դաշտ մ'է եւ անրող գիրք մ'ունի հեռաւոր հորիզոններով։

2 Մոնոպոլանիի եւ Շամանիի ճշդորէն կարելի չէ որոշել. հիմակուան տեղը. բայց ցոյց տրուած գիծը բանական հեռի է Ս. Կարապետէն եւ Վարդոյի Արեւմուտեան ծայրերը կ'ինայ։

3 Շինութիւնները, ինչպէս կ'երեւայ, թէ հաստատուն եղած են եւ թէ ճաշակաւոր։ Գժբախտաբար որոշ չէ թէ շինուածը մը կամարակապ գաւիթը, կենդրոնական սամարն է, 1788ի երկրաշարժէն ետքը նորէն ընդարձակուեցաւ։ Իսկ Զանգակատան մէջ շինուած Ս. Հոգոյն խորանը, զոր Ինճիճեան ալ կը յիշէ (էջ 196), հիմայ չկայ։ — Թանապիք, հիմակուան թագոցան ըսուածը, ուր կը պատրաստեն կամենելու բոլոր ուտելիքները (մանուշն, կարագ, թան, ժամիկ, իւղ)։ Թանապիք ուրիշ տեղ մը թանապատ ձեւով գրուած է։ "Դարձ. շինուածք բոլորաւի թանապատք ։զոյ պարանք սենեակք եւ խորանոցք եւ այլ ամենայն չտեմարանքդ այսպէս առանց կնաւգրութեան (8ին Դիւան Գիրք Գ. էջ 796)։ Եւ թան բառին եւ հիմակուան թագոցան նշանութեանէն կը հեսանցնեմ թէ թանապիք = թագաուն։ Մուռ այս վերջին բառը լսած իմ միայն։

4 Ոչքան ուղղակի չէ քրան Մուշէն-Պոլիս ճամբորդութիւնը, այլ "ջրշաղուրէն գնացիւք", երանի թէ արձանագրեր իր ուղեգիծն հանգոյցներու։ Կոլոս արդէն Պոլիս հասած է 1713ին։

5 Իսահակ կամ Սահակ Ս. Պատրիարքը, որ երկիցս պատրիարք եղաւ։ Նախ 1707 Յունվար 22 — սեպտամ. 26· երկրորդ՝ 1708 դեկտմ. 7 — 1715 սեպտամ.։

եւ դէտ հայրս մեր Գրիգոր ղեւարթուն բարեւնապետն սրբակրօն։

Ընդ մեզ էր յամենայնի ի սկզբանց անտի եւ մեծապատիւ եղբայրն իմ Աբրահամ՝ վարդապետն եւ քաջաշնորհ Վարդապետն. որ եւ այժմ վերատեսուչ եւ արժանաժառանգ Առաջնորդ Ցարօնոյ եւ գահակալ սրբոյ ուխտին այնորիկ[2]։ Իսկ եւ Ներսէս ծերունի եւ ճգնեղջեաց Վարդապետն եւ Յոհաննէս Վարդապետն եւ այլ բազում կարգաւորք։ սարկաւագունք եւ կրօնաւորք։ Հուսկ եւ ես յետնեալ շնչինս Յոհաննէս մեղապատ խղճուկ պաշտօնեայս, եւ ի բնէ գրաւեցեալ ծառայս Ամլրդոյն, որ ահա եւ գլխիշատակարանս ծրեցի։

Եւ մինչ էաք ի Բիւզանդիայս, ի քաղաքս աստուածակեցոյց, ի ՌՃԿԲ (= 1713) թվականին, բազում անգամ հրաւիրմամբ եւ ստանալի սիրամամբ աստուածասէր ժողովրդոց եւ յորդորմամբ Տեառն Իսահակայ՝ պատրիարգի գահին սրբոյն Սարգիսայ, հարկեցեալ եղաք տանիլ զողորմութիւն հաւատացելոցն ի սուրբ Երուսաղէմ եւ ծառայել աստուածակոչս տեղեացն[3]։

Եւ հասեալ մերոյս անարժանութեան՝ ի կարթնամեղաբուղեն աւետացն քաղաք, մատուցաք երկրպագութիւն Սրբոյ Ցատաբի Քրիստոսի, մեծի աշխարհամատրան եկեղեցւոյն[4]. որ է մայր մեր եւ ծնող բան արարչութեան, բան փրկութեան եւ բան նորոգման. իսկ եւ գահ տեսա-

---

Ս. Կարապետի հանգանակութեան, մանաւանդ լինութեան օգնողներուն գլխաւորն է Ակնեցի Եղաղպ ամիրան († 1752 Յուլիս 9), որուն գրեթէ կը վերագրի ինճիճեան վերանորոգութեան գործը։

Շատ լանցաւ, սակայն, 1784ին կրկնեցաւ սոսկալի երկրաշարժը, նոյն ուղղութեամբ եւ բոլոր վերաշինուածները նորէն կործանեցան։

1788ին, հրման տրուեցաւ շինութեան. ահագին պարագ եւ ծախք եղաւ նորէն. այս անգամ բաւական փ�փոխութիւններ տեղի ունեցան. "եւ ի շինելն ի ներքս աւել զաւիթն զնդարձակեցին զեկեղեցին յաւելմամբ 8 սեանց, զշանգակատունն նորոգեցին բարձրագոյն եւ վայելուչ քան զառաջինն. զՍուրբ Հոգի խորանն, որ յառաջն էր ի գաւիթի ի ներքոյ զանգակատան՝ փոխադրեցին ի մէջն անդ զանգակատանդ (Ինճիճեան. անդ, էջ 196)։

1 Գրիգոր Վարդապետ Ս. Կարապետի Աւաքնորդ եղած էր արդէն Կարապետ Եպիսկոպոսի Վախճանումէն ետքը 1707—1713 ամրոնեան մէջ։

2 Աբրահամ Վարդապետ յաջորդեց Գրիգոր (Ղազարեանի) վարդապետին, երբ սա Երուսաղէմի պատրիարք ընտրուեցաւ. 1716—1717։

3 Բաւական եւ Պօղոսի Երուսաղէմ տարան ողորմութիւնը (= օրհնութիւն) կը փոխաբերէ Կոլոս (գործք ԺԱ. 29—30. Ա. Կորնթ. Թ.)։

4 Ազարգամարտաս կը նշանակէ բոլոր քրիստոնէութեան մայրաքաղաք, որ Երուսաղէմի մէջ առաջերոյ ձեռքով հաստատուած առաջին մայրաքաղաքն է (Հմմտ. Կանոնի Պատգամաւորաց)։ Երուսաղէմի Ս. Յարութեան տաճարը ալիքահամարտաս կ'ըսուի որովհետեւ բոլոր քրիստոնէութեան եկեղեցին է եւ ոչ մասնաւոր ազգի մը։

Կոլոս քերականական եւ հնութագրական բացատրութիւններ կը գործածէ Ս. Յարութեան՝ ալիքահամարտաս կամ ալիքահարիչներ նշանակութիւնը ցուցնելու համար։ Հայ Ս. Եկեղեցին Զատկի Գրգ կիրակին կը ասէնէ ալիքահամարտաս յիշատակը (Հմմտ. Խոշվ. Յոհոցոյց էջ 54)։

digitised by Ararat.com

գերածագ, ընդհանրածաւալ կամթողիկէ, այլ եւ տան եւ տեղի եւ օթեւարան, զենարան, դամբարան եւ ընակարան մարմնացելոյ բանին Աստուծոյ,

Եւ թէպէտ՝ ամենայն եկեղեցեաց սահն այսպիսիքը իսկապէս, սակայն՝ համայնք եւ ամենք ընկալան եւ սովիմք եղեն եւ են եւ լինելոց են։ Զոր օրինակ ամենայն շարժելոյք յանշարժ շարժողէն, որպէս երկնայինքն՝ յամենայն յանեղ էակէն։ գոյացեալքն՝ ի միոյ գոյակէն. անհատքն՝ ի տեսակէն. տեսակքն՝ ի սեռէն. եւ սեռքն՝ ի սեռականաղուռնէն։ Եւ սա է որ մինչ վերինն Սիօն զարարեալ ի Լանէ ի ստորինս, ժողովէ առ ինքն զամենայն եկեղեցիս, որպէս մայր զզաւակսն ատեղանշոյլս եւ առ բերգակնափայլս, ի սնարան եւ ի կամենամատոյց մանքսոյ եւ լուսատիւռ ծոցի իւրում՝, եւ հանդերձ զաւակաք ժողովեցելովք միանայ ընդ վերինն Սիօն եւ նովիմբ ընդ փեսային իւր։

Ընդ սմին մատուցեալք երկրպագութիւն եւ տերունական գահին Աչքոյն Յովնոյ, որ է գահ քրիստոսադիր՝ ցանկալի ազանց համայնից եւ պարծանք արամեան ազգիս եւ լուսաւորչաձին զարմիս. աւանդեցեալ ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ՝ եղբօր իւրոյ ըստ մարմնոյ՝ Սրբոյն եւ Արդարոյն Յակոբայ՝ նախկին եպիսկոպոսին սիրէ Սրբոյ Քաղաքի։ Որ կայ վերբաղադրեալ ի կողմն հարաւոյ Քաղաքին՝ յաբեւմտոյն անկիւնս, իբր զանշէջ արեգակն, լուսատու միշտ քաւադէմ կողմանց, ունելով յարեւելս իւր զորիոնն չիշխ մեծոյ հայրապետ լուսոյն։ Մերձ գոլով նմին՝ սարափելի տեղիք հրաշից Տեառն մերոյ. այսինքն է՝ ալօթից քարոզութեանց, նախատանաց, Զաղանաց եւ արփիադիսակ գաղաթն Գալիլիոյ, ուր երեւեցաւ մեռեալանից, ուստի եւ Համարձաւ իսկ. որով եւ գալոց է։ Իսկ ի հարաւային կողմ՝ զՔաղաքն Դաւթի, զՀորն Ողկուզաց եւ զեկիրեցեաց եւ զՍուրբն Լեռն. եւ հուզ իսկ ինքնեան ունելով զՍուրբն Սիօն եւ զՍուրբն Փրկիչ։

Եւ ընդ կողմն հիւսիսոյ զկաթողիկէն Աշխարհամատորան եւ զդղեալի բլուրն Սրբոյն Գողգոթայի, ուր կախեցաւ խնծոյն երկնային եւ ճմեցաւ ողկոյզն արփիաձեղ. յորում տարածեալ Բազէն հղոր՝ զբազուկ իւր գիտելով ընդ հարաւ ի վերայ սրբոյ Տաճարիս այսորիկ։ Եւ ընդ կոյն արեւմտոյ զՎանս Սրբոյ Խաչին եւ զՎանապատն Մկրտչին եւ ինքն որպէս ասն շարժիւղայ ի մէջ սոցունց վերաբաղմեալ, պատկեալ եւ փառաւորեալ։ Ուստի ներքինքեանն եւ զդանն երկնային, զդլուխ առաջին բաժակարբու մարտիրոսին եւ սիրելի աշակերտին Քրիստոսի։ Ընդ նմին եւ զսուրբ մարմին Արգաբոյն Յակոբայ. որք են պայծառ լուսատուք ընդհանրածաւալ եկեղեցւոյն Քրիստոսի եւ լուսաւորիչք կրկին գոյութեանց մերոց։ Եւ մանաւանդ նախախնամիչք զուգական կենաց մերոց. յայլ եւ յայնեկ քարոզիչք փառացն Յիսուսի, որոց չէ բաւական բան գովեստից մարմնեղէն շրթանց։ Զի թէ անմարմնիք ցանկան հանդիսի ացին, լեզու ներքնական զիմրդ կարիցէ վաստակաւ անդր հպել։

Բայց արդ մի եւ լուր զլուրս զարմանալիս, զի այսպիսեաց երանելեաց, քրիստոսամերձ գաղակալաց գահն եւ աթոռապահաց յարկն, այսինքն՝ վերոյիշեալ պարծանաց տեղին ամենից, Տաճար Սրբոյն Յակոբայ, գեղեցկին եւ փառաւորն, այնքան վշտոք անշքացեալ եւ ցաւոք լցեալ եղեալ՝

---

1 Որ յիշեմ Երուսաղեմի եւ մանաւանդ Ս. Յարութեան Նուիրուած Հնագոյն հատուած մը, ուր Կոլոտի արտադրաւ ըղձանքը կը նկարագրուի ոսկի գրով մը.

"Արդ զայս ընտրելով, եղբարք, ամենեցուն մեր միաբ ճշմարիտ գիտելով ընթանան առ ազգն տեսական, ի զատակն արդարոց, յերկիրին զարգեւաց, յանմոլալի քաղաքն Երուսաղեմ, ի հրաշակերտ տաճարն Աստուծոյ. ուր օրէնքն առաջնորդաւորք եւ մարգարէքն հոգեկիրք, արդարք ընտրելիցք. հարքն կատարեալք եւ որդիք խրատեալք. ուր նշանք երկնայինք եւ արուեստք երկրայինք, ուր յայտնութիւնք հրեշտակաց եւ ընդունելութիւն պատարագաց ի ձեռն կենդանի Հոգւոյն Սրբոյ, որով Աստուած ճանաչի ճշմարտապէս ամենոցին՝ որոց ոգիքն սրբութեամբ համեմատեալ են ընդ Աստուծոյ։

"Արդ վասն այսր ամենայնի յոյժ սիրեմ զաշխարհն, եւ յաշխարհի անդ զդաւառն, եւ ի դաւառի անդ զքաղաքն ընտրեալ, եւ ի քաղաքին զբարձրագեալ տեղին Գողգոթա, եւ ի տեղւոջ անդ զեւս բարձրագեալ վերն, եւ ի վերայ վիմին զաշխարհահաճեալ խաչն, եւ ի վերայ խաչին զմաւնեցեալն, որ կայր առաջի երկնաւոր տեսողացն, եւ էր գեր ի վերայ ուշ միայն քան զբարձրութիւնս լերանց։ այլ եւ քան զերկիրս։ նա եւս քան զերկինս երկնից բարձրացեալ.» (Աստուածագրութիւնք Նախնեաց. Եղիշէ. Վենետիկ 1859. էջ 274)։

2 Ս. Յակոբ Առաքեալ, Յանօթ Տեառն Եղբայր եւ Արդար անուանեալով, Առաջին Եպիսկոպոսն է Երուսաղէմի (30—80)։ Յակոբ Տեառն եղբայր Նահատակուեցաւ Երուսաղէմի մէջ եւ թաղուեցաւ իր կալուածին մէջ, Սիոնի բարձունքը։ Տեառն եղբօր Պենդանութեան տարին (42), Յովհաննես Աւետարանչի Եղբայրը, Յակոբոս Զեբեդեանն գլխատուեցաւ եւ (Ակից կոչուեցաւ Իլիոպոլիս Ս. Յակոբ) Տեառն եղբայրը իր կալուածին մէջ թաղուեցաւ։

Զորրորդ դարուն սկիզբը երկու Յակոբներուն վրայ յիշուեցաւ վանք մը Հայոց սեփական, Սրբոյ Յովնոյ անուամբ։ Երուսաղեմի սահմանին հիւսիսի դիրքին, Սիոնի վրայ, հետզհետէ բարգաւաճեցաւ ու շքեղացաւ այդ նշանաւոր Սրբավայրը։

2 Ս. Յակոբայ Վանքը՝ Երուսաղէմի, հեռաւոր եւ Ս. Յարութեան Տաճարին հարաւային-արեւմտեան կողմն է։ Իսկ Ս. Յակոբին արեւելեան կողմն է, Ս. Աստուածածնի (= Ս. Մարիամ ծնողի հայրածագ լուսոյն,) լիրմը։

3 Գեհեն տեմնի Հորին եւ Հինոմեանց լերան կ'անուանուին խնդանին։

3 Երուսաղէմի հարաւային կողմը, քաղաքին գագաթ բեթզեհէմը (= քաղաք Դաւթի) կը տարածուի Եփրատայ այգեւէտ, գինեվից դաշտը։ Հոն է Ս. Ծնունդը (= Ս. Մարը) եւ Հայոց Վանքը (= "Ս. Փրկիչ.")։

4 Ս. Յարութեան տաճարը (= "Կաթողիկէ Աշխարհամատորան,) որուն մէջ հիւսիսային կողմը կը բարձրանայ Գողգոթայի Սեղանը, կը տիրէ իր հարաւային կողմը Ս. Յակոբայ Վանքին վրայ։

5 Ս. Յակոբայ Տաճարին արեւմտեան կողմը կը բռնեն Ս. Խաչ եւ Յովհաննես Մկրտչի անապատը եւ այսպէս ամէն կողմէ սրբավայրերու մէջ, ինքն Ս. Յակոբ, իբր չափիւղայ վիճաշարք կը բարձրանայ։

6 Բաժակարբու մարտիրոս կ'անուանուի Յակոբոս Զեբեդեանը, որ իր եղբօր Յովհաննէսին հետ, յանձն առին խմել Քրիստոսին բաժակը՝ Անոր աջն ու ձախը գրաւելու համար (Մատթ. Ի. Մրկ. Ժ.)։

7 Բնինք արդէն թէ Արգաբոյ Յակոբ, Տեառնեղբայրը կոչուածն է։

digitised by A.R.A.R.@

ի ձեռաց կողոպտիչ, արծաթասէր մերայնոց եւ սուտանուն քրիստոնէից՝ մեռեալ հաւատս ունողաց, մինչ զի անհամեմատ գոսա այլոց ցաւալեաց. զի որք հարին զնա ագահութեանն պատիւ, ոչ կամեցան թէ ման առողջութեան կայցէ ի նմա։[1]

Բայց յայսմ ամի (1713) յորում անդր էհաս Աստուծով՝ մերս նրաստութիւն զոր ի վերոյ իսկ յիշեցաք, սակաւ ինչ շնչառութիւն եղեւ սրբոյ Տանն այնորիկ. զի ի գրաւ եդեալ անօրք սրբոյ տաճարին եւ տեղիք նորա, այսինքն՝ պարտէզք եւ եկեղեցին Աստուծոյ եւ ի Սուրբ Յարութեան մինչի կանթեղքն, որք առ ֆռանկան եդեալ կային ի գրաւ, ազատեցան շնորհօք Տեառն։[2]

Եւ ի նոյն ամին (= 1713), ի սուրբ Զատկին (= Ապրիլ 5) մինչ ուղարկեցաք զքոլոր ուխտաւորսն եւ մնացաք գաղատեան միւս ամի (= 1714) ուխտաւորացն կրկին օրհնութեան ի Բիւզանդիոյ, պատմեաց ասասնոր լուսաւոր սրբոյ Տաճարին՝ զտեսիլս հիանալիս, թէ ի հիւսիսոյ կողմանէն եկն ասատիկ կարկտաքառն հեղեղ եւ ողողեաց զգանձասուն Սրբոյ Աթոռոյս եւ զտեղի Սրբոյ Գլխադրին։

Պատմեաց եւ այլ սմին քրիստոնեայ ի նոյն աւուրսն, թէ տեսի զկարողիկէ Սրբոյ Տաճարին այնքան խոնարհեալ, մինչ գրեթէ ի քակիլ մերձենալը։

Եւ մինչ մտախոհ լինէաք թէ զինչ արդեօք ցուցանիցեն տեսիլքս, յետ աւուրց ամենց անցելոց՝ եկն գուժ բօշաբեր ի Կոստանդնուպօլսոյ, թէ նաւն ուխտաւորաց, յառաջ քան զնաւապարհորդելն ի Ծովն մեծ՝ խորտակեցաւ առաջի Աբակլեոյ։[3]

---

1 Վշտակրութեան խորունկ եւ անկեղծ արասայսաւութիւն մ'է, որով Կոլտա կը գիտէ իրերը եւ կը գտնէ։ Ինքը՝ որ հոգեւորապես ներշնչուած է Ս. Տեղերէն, կը ցաւի թէ ինչու իրեն պէս կամ գոնէ իբր զպարոն քրիստոնեայ չեն ներշնչուած անոնք, որոնք այդ սրբավայրերու մատակարարութիւնը ձեռք կ'առնէին։ Կողոպտիչ, ոգեմոլոր սատանան, փրոթ հառաջով քրիստոնեաներ են ասոնք, որ ողջ տեղ մը չէին թողած Ս. Յակոբի վրայ։

2 Կոլտա գրեթէ համաձայն կ'անցնի իր մասին եւ համաձայնին մանրամասնութեան մի մներ։ Հաննէ այնպիսի մանրամասնութիւններ ունի, որ թէ՛ հետաքրքրական են եւ թէ՛ վշտաբեր. պղնձ անօթներուն եդիպտոս ղրկուիլը, Պարտնարէին մեծ խալիներուն գրաւի դրուիլը, արծաթ ու ոսկի սրբազան անօթներու հալումը, 1000 զուրուշ արժէք ունեցող բան մը 200 զուրուշի վաճառուիլը եւայլն (Հաննէ էջ 108—111)։

Կոլտա թէ ինչ նեղութիւններ կրեց "սակաւ ինչ շնչառութիւնի" տալու համար Ս. Յակոբայ, զարմանալի է որ կը լէ։ "Որ (Կոլտա) եւ ի նոյն ամի՝ զի փոխէլի վնասք ազատեալ ի վաճառմանէ. նաեւ զկանթեղս մեր արծաթեալս որ ի վերայ Սրբոյ Գերեզմանին քրիստոսի. նաեւ զպարտէզն այն, որ է ի մէջ վանայ, որ ասի Ս. Հրեշտակապետաց։

Բայց զայսոսիկ ո՛չ առանց վշտալիր ցաւոց. քանզի ի բարբարոս պարտաւորացն կրեաց զզրպարտութիւնս բազմս. եւ ի գիշերապարտ ընելոյս վնասք եւ ընդհատիս ոչ սակաւս. եւ ի վերայնոյ եւս լուծիւղոյց կրեաց զանազան ի յոգեւորականէ նեղութիւնս որոյ հնարեին մեկնել զնս ի սիրոյ եւ ի կարեկցութենէ Սրբոյ Տանս։ (Անդ. էջ 113—114)։

3 Աբակլէս, այժմ Էրեկլի։ Մարմարա Ծովուն Եւրոպական եզերքը, Թէքիրտաղի մօտ։ Այսպիսի նաւաբեկութիւններ յաճախակի էին գրեթէ առագաստաներուն համար. 1726ին ալ պատահած է նաւաբեկութիւն մը Երաշէի ուխտաւորներուն, որոնց մէջ կը գտնուեր Գրիգոր դպրի Յայսմաւուրքի հրատարակութեան բարեբարեպէտ Հովանաւոր մահտեսի Յարութիւնին փոքր եղբայրը մահտեսի Ստեփաննոս (Յայսմաւուրք)։

1 Այնպիսի խժդժութիւններ ըրաւ Պալքբեսէրցին Յովհաննէս՝ որ Կոլտին սիրած խորունկ ցաւեցաւ. իր ազգով իսկ տեսաւ Ս. Փրկչի վանքամուտ ծրագիրը։ Պատչեխցի Սահակ պատրիարքին հրաժարման հետեւանքով (1714—1715), երբ Գանձակեցի Յովհաննէսը պատրիարք եղաւ Պալքբեսէրցին նորէն զրկեց. սա երեք լրոյս ընկերութեամբ, "արք ժանկուտուկք հնագոյն ամբարշտութեամբ եւ նեղեալք վարդեական տիպակալութեամբ վրէժ լուծեցին Ս. Յակոբեն. Ս. Փրկիչ վանքը վանքամուտս որոշումը տուին։ Կոլտա "քաջալանդ եւ արիական հոգիս.,, պարտեցուն երաչխաւոր եղաւ լրոյս տարուան համար, պարտաւորուն պատուեցաւ կառավարութենէն (Խիլյաթաթա), հասարակաց կնիքը վերուեցաւ եւ Աթոռը ղուն առաւ։

Հաննէ, ինչպէս վերագրոյն ալ գիտնք տուինք, Կոլտան հետ միեւնոյն բացատրութիւններով կը նկարագրէ իրաց վիճակը (Հմմտ. Հաննէ էջ 114—115)։

2 Հաննէ էջ 114։

digitised by A.R.A.R.@

կատարեցին զնիւն պարտաց, որով կինքէին վերկ կոչեցեալքն անօրէնք ձեռնագիրս եւ տային ի ձեռս այլազգեաց եւ առնուին գրաւս ի նոցանէ՝ որպէս թէ փոխ Սրբոյ Տաճն եւ մնէին իւրեանց պիտոյից. որպէս եւ այս վերոյիշեցեալ չարն՝ առներ զնոյն կերպ չարաչար ազահութեամբ քան զառաջինն. վասն որոյ գրեթէ կինքն այն լինէր պատճառ պարտուցն ածելութեան։[1]

Եւ յետ կատարելոյ կինքն զայն, աղաչեցին զմեզ ի մի բերան, հարկադիր սոսկմամբ միաբանիցն բազմութիւնք՝ գառնալ ի Քրիւզանդիա եւ պատմել զաղէտ տառապման Տաճն սրբոյ եւ հնաբա իմանալ Աստուծով՝ ազատման նորին ի ձեռաց անյայտ կերոցուն, եւ յառաջին պայծառութիւն անդրադարձուցանել զՏունն տիեզերաց։

Եւ մեր տեսեալ զկողմնութիւն Տաճն տառապելոյ եւ զաղէտ գահին Աստուծոյ եւ զաղաղակ մեռանելոցն՝ շարժեցեալ ի գութ Սրբոյ Տաճն Աստուծոյ, որ միշտ կայր սեւեռեալ յոգի իմոյս անարժանութեան յառաջ իսկ քան զայսոսիկ, որպէս գրեթէ ի մանկութենէ, ելեալ ի Սրբոյ Քաղաքէն հասաք Աստուծով ի Քրիւզանդիա եւ պատմեցաք զամենայն աղէտ Սուրբ Տաճն։[2]

Եւ լսեալ զայնց բարեպաշտից, քահանայից եւ իշխանաց եւ առ հասարակ ժողովրդոց զառատապերութիւն եւ զկրակիծ Սրբոյ Տաճն, որպէս եւ իցէ հնարիւ խորհուրդ առեալ ի միմեանս՝ արարին զԱւանդութիւն Քրիւզանդիոյս ի վերայ մերս խղճութեան՝ վասն օգտի եւ շահու Տաճն Սրբոյ։ Եթէ ինչպէս ոչ բարեպաշտիցս

Որ եւ ի սոյն վերոյիշեցեալ թվին, որ է ՌՃԿԸ (= 1719), տնօրինմամբ Հոգւոյն Աստուծոյ, մեք նորաստս ծառայք Տեառն, վերոգրեցեալ Գրիգոր եւ Յովհաննէս, սպասաւորք բանի, կարի եւ յոյժ տենչանաք, հրամանաւ մեծի եւ տիեզերահռչակ ծայրագոյն քահանայապետին մերում, գահակալի Սրբոյ ընդհանրածուալ, Առաքելական, Աստուածածին եկ եւ լուսահեղոյս գահին Սրբոյ Էջմիածնի Տեառն Աստուածատրոյ, Սրբազան պատրիարքին եւ կաթողիկոսին Հօրն հաստատեալ,[1] եառուք տպել եւ ի լոյս ածել զդրքուկս զայս, որ կոչի Ջենոբ պարսկերէն։ Զի գտնէ մեր մերոյ, զմեզ ծնօղի լսմայիկ իմն ընծայեսցուք,[2] եւ անբաւ երախտեաց Սրբոյն Յովհաննու Մկրտչին եւ Սրբոյն Գրիգորի, զմեզ ի կեանս կոչողին, իբրու կաթլիկ մի առնուիրեսցուք։ Որոց գրաւեալ եմք ի ծառայութիւն, անգամին ի մանկութենէ անտի, եւ տեսեալ եմք բազում անգամ աքանչելիս հիանալիս ի սրբութենէ նոցին եւ երախտիս ամբաւս, զորս տեսաք եւ տեսանելոց եմք եւս՝ ըստ անկասելի յուսոյն մերոյ։

Արդ՝ որք ընթերցեալ զսա օգտիցիք ինչ ի սմանէ, յիշեսջիք ի Տէր, զԱֆեսաքան, զորբասէր եւ զբազմարդիւն առաքելաշնորհ քարոզն վերոյիշեցեալ, զԱրմապետն մեր եւ զուսուցիչ եւ զհայրն իսկ մերս մեռցման ըստ հոգւոյ, զՏէր Վրդան տիեզերալուր վարդապետն, եւ զմեզ, զնորին ձեռնասուն որդիքս՝ հանգերձ ծնողիւք մերովք։[3]

Հուսկ յետոյ քան զամենայն՝ զերկոսին որգիսկան մեր, զՏէր Թովմասն եւ զՏէր Երեմիայն,[4] որք դեգերին միշտ ի դրունս ընթերցմանց Աստուածաշունչ տառի։ Եւ որք յիշէքդ՝ լիցիք յիշեցեալք ի Քրիստոսէ Յիսուսէ, յուսոյն մերմէ՝ յաւուրն այցելութեան՝ հանգերձ ննջեցելովք ձերովք Ամէն։

Բ.

առնել գրաւոնական աշխատասիրութիւնս վերոգրեցեալ պերճաշուք իշխանացն մերոց. սյսմիկն մահտեսի Սեղբոսատրոնի եւ մահտեսի Արեմանին, մահտեսի Յարութիւնին եւ մահտեսի Սարգիս Խաչիցին, զորս կրեցին յօժարաբար ի չինուն այս սուրբ Եկեղեցւոյս եւ յամենայն իրս, Աստուծով օգնեին սրբական Պետացն մերոց։ (Հանեալ էջ 128–129)։

[1] Աստուածաստուր Ա. Հայմատանցի 1715—1725։

[2] Իրենց հոգւով սիրած Ս. Կարապետին վերաբերող գործ մը առաջին անգամ հրատարակելով՝ ոչ միայն բարոյապէս «լսմայիկ», մը նուիրած կ'ըլլան Մեր. Ինչպէս ուխտաւորագոյն, այլ նաեւ շատ հաւանական է որ Ջենոբի նիւթական արդիւնքն ալ նուիրած ըլլան Ս. Կարապետին «իրու կաթլիկ մի»։

[3] Օրհնեալ. ձեր ալ եւ՝ ձեր վարդապետին ալ յիշատակները։ Տայր երկինք ձեր գործունէութեան եւ սրատեսութեան ոգին ալ յիշատակ մ'ըլլար անոնց, որ ոչեմը կը կրեն։

[4] Թովմաս կամ Թումա եւ Երեմիա, Կոլսոյի առաջին աշակերտները (տես վերագոյն. էջ 281)։

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՍՏՈՒԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹԻՒՆՔ

(Շարունակութիւն)։

ա. Հյ. տ-էպ, տ-էպ-ի, տ-էպ-ի բառերը Spr. Abh. 2, 234 համեմատել եմ արդէն յն. αὐδή "ձայն", αὐδάω "խօսիլ", սկր. vādati "կը խօսի" = հնդեւր. aved- "խօսիլ" բառերու հետ, իսկ

բ. Հյ. մ-ա-ի, մ-ա-ալ բառերը Spr. Abh. 2, 237 լատ. mam-ma *mad-mātēn, յն. μαζός "կուրծք, լանջք, ստին", μαδάω "հալել", լատ. madeo "խոնաւեմ", mā-nāre, *mad-nāre-էն, "ծորել, հոսել" բառերու հետ կապ ունին (ա. Prellwitz, Griech. Etym. 188, Sommer, Laut- und Formenlehre der lat. Spr. 237, Johansson, IF. 14, 334)։ Հնդեւր. արմ. է *med : mend, Հյ. մ-ա-ի = հնդեւր. *mədā-q-, ուր կ'նուազական է։

Շեմ ընդունիր Johanssonի կարծիքը, որ մ-ա-ն-իմ, մ-ա-ան ալ սկր. mástu "թթու սեր կաթին", նպ. mäst "թթու կաթն", իբր հնդեւր. բառեր միւնոյն են, որովհետեւ ես ալ, ինչպէս Meillet, „Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique Vienne 1903 Méchitaristes' էջ 109 Հյ. բառը հ. եկալ. mazati "ծեփել" բառի հետ համեմատել եմ ա. Spr. Abh. 2, 150, 239, առանց ան ատենը ճանչնալու Meilleի այս բառին վրայ ունեցած կարծիքը։

Ընդհանրապէս Buggeի այն կարծիքը, որ բրած է նորվեգական ծերունի հայագէտը KZ. 32, 43, որ „Arm. ծ (d. h. ts) kann ein ursprachliches st vertreten," զոր նաեւ Johansson IF. 14, 271 կ'ընդունի, բան իս ամենեին սխալական է, ա. Pedersen, KZ. 38, 206, որուն համեմատ „ds scheint zu c geworden zu sein", զ. ծ. խաչ-ունիմ (= սկր. khādati) *qhad-s ձեւէն, եւ այլն. Այսպէս նաեւ Հյ. կայծ, ոչ *kaisti-էն, ինչպէս Bugge եւ Johansson կ'ուզեն, այլ *kaid-s-էն, հտ. գոթ. heitō "ջերմն", հեգ. heiz, իսլ. heitr, (արմատ հնդեւր. t-ով. լտ. kaistù, kaitaù, kaisti "տաք բլալ" *kait-էն) բացատրելու է։

5.

1. Հյ. -ոյլ (սեռ. -ոյլի) "փապար ի մէջ լերանց" = հնդեւր. *oi-ro-s առ. արմ. *ei "երթալ", յն. εἶμι, հնհգ. ê-ti, լատ. i-t, լիտ. eìti, հեկալ. i-ti. Հյ. ա-ելն (սեռ. ա-ելի) ալ = ա-ն նախդիր + i-ti- "երթալ", որովհետեւ հնդեւր. t ի միջի ձայնաւորաց հյ.ի մէջ ի է։ Իսկ մ-ելիաբ բառը (ա. Spr. Abh. 2, 241) այսպէս բացատրելու է ըստ իս. արմատ է հյ. *մ-ա = հնհգ. mū-kha- "բերան", *մ-ա-ելի = հնդեւր. *mu-khē-mi "ըսել", ասել անց. ընդուն. իզ. հյ. *մ-ա-ելիա =

---

[1] Գաղղիոյ առաջին հայագէտը Meillet հաճել է ինձ օրինակ մը այս նշանաւոր գործէն, իբր նուեր, զոր կը ընդունի սիրելի հայագէտը, եւ Մխիթարեանց միաբանութիւնն ալ, իբր հրատարակիչը, իմ խորին շնորհակալութիւնս ընդ այս։

Ղ. Ռ.

digitised by A.R.A.R.@